ԾԳ. ՏԱՐԻ 1939 ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՅՈՒՆԻՍ ԹԻՒ 1—6
LIII. JAHRG. JÄNNER—JUNI HEFT

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ
† Պիոս ԺԱ. . . . . Ա
Պիոս ԺԲ. . . . . Դ
† Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան, Պատրիարք Երուսաղեմի . . . . Զ
Մեսրոպ Արքեպ. Նշանեան, Պատրիարք Երուսաղեմի . . . . Ը
Ինգլիզեան Հ. Դկտ. Վահան՝ Հայաստան Սուրբ Գրքի մէջ 1
Տաշեան Հ. Յ.՝ Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը՝ Փոքր-Հայք եւ Կողոփենէ (Սեբաստիա) 12
Ոսկեան Հ. Հ.՝ Բզնունեաց ծովի կղզիներու անապատներն ու վանքերը 25
Գասապեան Ն.՝ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլգարիա 77
Ներսիսի Տարսոնի եպիսկոպոսի ի բան տնտեսին (հրտ. Հ. Հ. Ոսկեան) 90
Սարուխան՝ Վիրահայքի Տայք եւ Կղարջք գաւառների հին հայ եւ վրացական վանքերը 102
Երեմեան Արամ՝ Թիֆլիսի հայկական պանթէոններում 115
Odulfus van der Vat P. Dr. Theol. O.F.M.: Die Anfänge der Franziskanermissionen und ihre Weiterentwicklung im nahen Orient und in den mohammedanischen Ländern während des 13. Jahrhunderts (գրախօսած Հ. Մ. Ա) 123

INHALT

Seite
† Pius XI. I
Pius XII. IV
† Erzbischof Thorgom Guschakian, Patriarch von Jerusalem VI
Erzbischof Mesrop Nischanian, Patriarch von Jerusalem VIII
Inglisian P. Dr. Vahan: Armenien in der Bibel 1
Dashian P. J.: Die westliche Grenze des alten Armenien: Armenia minor und Colophene (Sebasteia) 12
Oskian P. H.: Die armenischen Klöster auf den Inseln am Wansee 25
Gassabian N.: Katalog der armenischen Handschriften in Bulgarien 77
Des Nerses, Bischof von Tarsus „Sermo in villicum“, (herausgegeben von P. H. Oskian) 90
Saroukhan A.: Die armenischen und georgischen Konvente in den Provinzen Tayk‘ und Kłarjk‘ . . 102
Eremian Aram: Das armenische Pantheon zu Tiflis 115
Odulfus van der Vat P. Dr. Theol. O.F.M.: Die Anfänge der Franziskanermissionen und ihre Weiterentwicklung im nahen Orient und in den mohammedanischen Ländern während des 13. Jahrhunderts (besprochen von P. M. A.) 123

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՎԻԵՆՆԱ

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:
Mechitharisten-Kongregation in Wien, VII., Mechitharistengasse 4.
Druck der Mechitharisten-Buchdruckerei in Wien, VII., Mechitharistengasse 4.

ալ կու գայ հաստատուելու հոն՝ ինչպէս շրջակայքը, Բիւզանդեան պաշտպանութեան ապաւինելով՝ Սելճուկներու երկիւղէն։ Արդեօք մտածեցի՞ն երբեք Հայք թէ այս զանգուածային գաղթականութեամբք դէպ ի արեւմուտք՝ Եփրատէն մինչեւ իսկ Բիւզանդիոն՝ թէ իրենք վերադարձ մը կը կատարեն այն երկիրներն, ուսկից — եթէ կ՚ընդունուի անգամ մը Հայոց գոնէ կարեւոր մէկ տարրին թրակեան-փռիւգական ըլլալը — իրենց նախահայրերը՝ հակառակ շարժմամբ՝ դիմած էին դէպ ի արեւելք, դէպ ի Եփրատ, եւ Եփրատէն անդին՝ հին Ուրարտուի շրջանակին մէջ կազմած իրենց Հայաստանը։

(Շարունակելի։) Հ. Ց. ՏԱՇԵԱՆ

ԲԶՆՈՒՆԵԱՑ ԾՈՎԻ ԿՂԶԻՆԵՐՈՒ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ*

Բ.

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏ

1. ԿՏՈՒՑ ԿՂԶԻՆ

Բզնունեաց ծովի երկրորդ կղզին է Կտուց, որ Լիմէն շատ պզտիկ է եւ ունի մէկուկէս վերստ երկայնութիւն եւ կէս վերստ լայնութիւն։ Վան քաղաքէն չորս ժամ հեռու է։ Կը գտնուի Վանի արեւմտեան-հիւսիսային կողմը, Ամենաշատի դիմաց։ Երբեմն իբրեւ թէ շարունակութիւնն եղած իր հանդէպ գտնուող թերակղզին, իսկ այժմ բոլորովին բաժնուած ջրանցքով մը, որ երկու երեք մարդաչափ խորութիւն ունի (Արձագանք, 1882, էջ 313)։ Կը կարծուի թէ կղզիիս ցամաքէն այս բաժանումը տեղի ունեցած ըլլալու է 1810ին, որ սակայն սխալ է, վասն զի Վանայ ժամանակագրութիւնը կը գրէ «Յամի ՌՃԿԲ (1713) Նորոգեցաւ Կտուց ԾՈՎԱՊԱՏ անապատն Ս. Կարապետու սրբատաշ վիմօք» (Հանդ. Ամս., 1888, էջ 196. հմմտ. եւ վարը)։

Կտուց նման է Աղթամարի։ Ապառաժուտ՝ սակայն «բաւականին հարթ տարածութեան վրայ ունի հարթավայրեր, որոնց մի մասում, որպէս վարելահողերի, ցանում են հացահատիկներ եւ այլ հունտեր եւ մի մասումն են խնամքով պատրաստուած մեծ եւ փոքր պարտէզներ, բանջարանոցներ, որթատունկ բարունակներ՝ յատկացուած այս եւ այն վարդապետի եւ մոնթի որպէս իրանց աշխատութեան արդիւնքն» (Ծէրենց, Սրբավայրեր, էջ 72)։ Կտուցի մէջ եւս կը գտնուին մեծ թուով նշենիներ։

Հաւանօրէն կղզիս իր անունը կը պարտի կտուցի նման ունեցող իր արտաքին ձեւին ու տեսքին, թէեւ բարեպաշտիկ աւանդութիւնը անոր անուանակոչութիւնը դէպքի մը կապած է, ինչպէս պիտի տեսնուի քիչ վերջ։

2. ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կտուց կղզիին վրայ կը գտնուի համանուն անապատը, — եկեղեցւոյն անունով կոչուած նմանապէս Ս. Կարապետի անապատ կամ վանք — որ երկար դարեր դիմանալով հասած էր մինչեւ մեր օրերը, թէպէտ յաճախ արտաքին ու ներքին փոթորիկներ ուզեր են անոր կամարները խորտակել։

Կտուց անապատը բաղկացած է տաճարէ մը, գաւիթէ մը, դարպասէ մը եւ բազմաթիւ մութ ու խաւարչտին սենեակներէ եւ «Դրսի տուն» ըսուածէն, որ լճին հարաւային ափին (կղզիին դիմացը) կը գտնուի։

Տաճարը, ուր կը պահուին Ս. Կարապետի մասունքներէն (Սարգիսեան, Տեղագրութիւն, էջ 278) անուանուած է Ս. Կարապետ, նաեւ Ս. Խաչ, ինչպէս ձեռագիրներու յիշատակարանները կը հաւաստեն։ Սեղանը նուիրուած է Աստուածամօր, իսկ աջակողմեան խորանը Ս. Կարապետի եւ ձախակողմեանը Ս. Ստեփանոս Նախավկայի։ Տաճարը քառանկիւն է եւ ունի երկու՝ ամբողջական ու վեց՝ կիսասիւներ, որոնց վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարներ՝ իրենց վրայ կրելով ութանկիւնի գմբէթը, որ կոնաձեւ կաթուղիկէով պսակուած է։ Արձանագրութիւն մը կը պատմէ՝ «Յիշեցէք Բաղէշցի վարպետ զմահտեսի անարժան Խոշխաթարն, եկն ի սուրբ անապատն շինեց զեկեղեցին գումբէթով, ընաւ հախ չառաւ, բաշխեաց սուրբ Կարապետու յիշատակ իւր հոգւոյն եւ ծնողացն Յովանիսին, Զմրութին, Մընուկին եւ Սահակին թվ. ՌՃԿԲ» (1713)[1]։

Տաճարին սիւները քառակուսի են, պարզ եւ առանց խարիսխի։ Խոյակներն անպաճոյճ։

---

* Լիմ անապատի մասին արդէն խօսուած է. հմմտ. Հանդ. Ամսօրեայ, 1938, էջ 347—375։

[1] Այդ թուականէն է եւ այս արձանագրութիւնը՝ «Բաղէշցի Մարգսէ Խոշխաբարն զկազմողս յիշեցէք ի Քրիստոս ՌՃԿԲ» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 94)։

Կողակը բոլորակաձեւ է, կամարակապ եւ պայտաձեւ կամարով: Տաճարին պատերը երբեմն զարդարուն էին պատկերներով: Լուսաւորուած է հինգ եւ փոքր պատուհաններով:

Տաճարին դուռը կը բացուի դէպի գաւիթ եւ զարդարուած է քանդակներով ու նկարներով: Անոր կամարակալ քարին վրայ դրուած է սա արձանագրութիւնը՝ «Շնորհօք ամենակալին եւ ամենազօր աջոյն անեղին շինեցաւ սուրբ տաճարս որ յանուն սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Ստեփանոսի ի թվին Հայոց ՌՃԿԱ (1712) եւ ի հայրապետութեան Աղեքսանդրի եւ առաջնորդութեան Սիմէոն արհիեպիսկոպոսին, որ Ծ. ամ ծառայեաց սուրբ անապատիս եւ կարողութեամբն Աստուծոյ շինեաց սուրբ տաճարս, որ մէկ քար երկու ոսկի եղաւ եւ Է. ամ ի հալածանս եկաց վասն ահի պարտատէրացն եւ եկեալ աստ վախճանեցաւ, զոր Տէր Քրիստոս զնա ընդ Յոհաննու Ոսկեբերանին դասաւորեսցէ, մանաւանդ Երեմիա հօրն: Եւ դարձեալ ծաղկեցաւ դուռս յոյժ զարմանալի գեղեցկայարմար ծաղկօք զովելի կարողութեամբն սրբոյն Կարապետի՝ նկարեալ ձեռամբ Մարտիրոս վարդապետին»:

Տաճարին դրան երկու կողմերը՝ դարպասի մէջ, կը գտնուին երկու խորաններ՝ նուիրուած Ս. Յակոբի եւ սուրբ Մինասի: Առաջնոյն առջեւ թաղուած են Սիմէոն արքեպիսկոպոս եւ Երեմիա եպիսկոպոս:

Դարպասը քառանկիւն շինութիւն մըն է եւ ունի չորս քառանկիւն պարզ սիւներ ու նոյնպիսի որմնասիւներ, որոնց վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարները: Օժտուած է ինը փոքրիկ եւ նեղկեկ լուսամուտներով: Դարպասին հիւսիսային պատին մէջէն դուռ մը կը բացուի դէպի թաղակապ պզտիկ մատուռ մը[2], որ սեղան մը ունի — նուիրուած Հրեշտակապետներու: Իսկ դարպասին արեւմտեան դրան երկու կողմերը կը բարձրանան երկու քառակուսի սիւներ, որոնց վրայ կը հանգչի զանգակատունը, որ գմբէթին տակ Քրիստոսի Համբարձման նուիրուած վէմքար մը ունի:

Վանքին արեւմտեան–հիւսիսային կողմը կը գտնուին հին խուցերը, իսկ երկար նըրբանցքի երկու կողմը դասաւորուած են սենեակները, ցած, կիսամութ ու խոնաւ[3]: Սենեակներէն շատերուն պատուհանները դէպի նրբանցք բացուած են, որպէս զի միաբանները արտաքին պատուհաններէ աշխարհի սնոտիներու չնային ու անոնցմէ հրապոյր չստանան ունայնութիւններու կրկին դառնալու:

Բայց եկեղեցւոյ արեւելեան կողմը շինուած է մեծ եւ կահաւորուած սենեակ մը պատուաւոր հիւրերու ընդունելութեան համար, իսկ հարաւային կողմը կառուցուած է վանահօր բնակարանը[4]:

Կտուց կղզիի դիմացը կը գտնուէր անապատին «Դրսի տուն» ըսուած շէնքը, ուր կային քանի մը սենեակներ, եկեղեցի մը, պզտիկ դպրոց մը, շտեմարան ու գոմ: Դրսի տունը շինուած է ցամաքամասի հետ յարաբերութիւնները դիւրացնելու եւ նորամուտ՝ մանաւանդ դեռ փոքրիկ ու ծաղկատի թէկնածուներու ընդունելութեան, բնակութեան եւ կրթութեան համար:

3. ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աւանդութեան համեմատ, որ 1700 թուին գրուած կոնդակի մը մէջ կը յիշուի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է Կտուց անապատի հիմնադիրը: Կը պատմուի թէ՝ Ս. Գրիգոր Հռոմէն վերադարձին իր հետ կը բերէ Կենաց փայտէն մաս մը եւ եօթը սուրբերու նշխարներ: Կը հասնի Կտուց կղզին եւ ահա կը լսէ ձայն մը՝ «Զմեզ հոս ամփոփէ»: Ս. Հայրապետը կը հնազանդի կոչին եւ նշխարներն եօթը տեղ զետեղելով անոնց վրայ նոյնքան եկեղեցի կը շինէ եւ իր ձեռնասուն աշակերտներէն մին առաջնորդ կը կարգէ[5]: Կամաց կամաց հոն կը հաւաքուին 500 հոգի: Օր մը միաբաններէն երեքը դժբախտութիւնը կ'ունենան հիւանդանալու եւ մեռնելու: Սպասաւորները անոնց մօտ գալով կը տեսնեն, որ անոնց չուրջը «Կուտուց (խումբ) հրեշտակ իջեալ էին»: Միաբաններն այս իրողութեան իրազէկ՝ կը համախմբուին ու կ'ըսեն մէկ մէկու «Կուտուց հրեշտակ իջեալ էին, վասն այսորիկ կոչեցաւ անուն տեղւոյս Կուտուցու անապատ» [6]:

---

[2] Այս տեղ կը պահուէին անապատին ձեռագիր մատեանները:

[3] Բայց եւ այնպէս աւելի կոկիկ եւ ընդարձակ քան Լիմի սենեակները (Արեւելք, 1901, Թ. 4785):

[4] Կտուց կղզի եւ անապատի մասին հմմտ. Linch, Armenia, II, էջ 33—35 եւ Ազգ. Հանդ., 1911, ԻԱ, էջ 88—98:

[5] Հաւանօրէն այս աւանդութեան ազդեցութեան տակն է որ 1711ին գրուած Վարք Հարանցի յիշատակարանի մը մէջ կը գրուի «Կտուցու անապատ աւի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետին՝ Լուսաւորչաշէն սուրբ տաճարին» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 88):

Թէեւ աւանդութիւնը [7] Կտուց անապատի հիմնարկութիւնը Լիմի պէս Ս. Գրիգորի ժամանակը փոխադրել կը ջանայ, սակայն պատմական տեղեկութիւններ անոր մասին վերջին դարերէն են: 1414ին հոս կը գրուի փոքրադիր աւետարան մը Յովսէփ քահանային ձեռքով «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվին Հայոց ՊԿԳ (1414) ի դրան սուրբ Խաչին եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին... որ կոչի Կտուց...: ի հայրապետութեան Տեառն Հայոց կաթողիկոսի տէր Դաւթի, սուրբ Խաչի Ախ(թ)ամարա(յ) առաջնորդի եւ առաջնորդութեան սուրբ ուխտին սուրբ Կարապետին... արհիեպիսկոպոսին Մխարա...» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 145): Ցաւ է որ առաջնորդին անունը կարելի չէ եղած ճշդիւ կարդալ:

Մէկ տարի յետոյ 1415ին Ծերուկ դպիր կը գրէ Ժողովածու մը «ի Կտուց անապատ» (Նոտարք, էջ 47): Իսկ քանի մը տարի վերջ՝ 1422ին Յայսմաւուրքի մը յիշատակարանին մէջ պահուած են սա կարեւոր տողերը՝ փառք... պատուական կրօնաւոր եւ բարեսէր աբեղայն Ատոմ սիրով ցանկացաւ այսմ աստուածարեալ գանձիս եւ ստացաւ զսա յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց Պարիշահին եւ Մարթային: Նաեւ զմիաբանքն սուրբ ուխտին Կտցի սուրբ Խաչին եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գրիգորին եւ սուրբ Հռիփսիմեանցն, զառաջնորդ ուխտին զտէր Մխիթար եպիսկոպոսն եւ զԿարապետ սպասաւոր բանին եւ զՄելքիսէթ կրօնաւոր եւ զՄկրտիչ կրօնաւոր եւ զՅովհաննէս կրօնաւոր եւ զՍիմէօն կրօնաւորն եւ զՅովաննէս կրօնաւորն, այլ եւ զԴաւիթ կրօնաւոր, հանդերձ ամենայն բնակչօքն... (Նոտարք, էջ 68): Այս յիշատակարանէն կարելի է՝ սրբագրել նախընթաց անունը՝ «Մխիթարայ» եւ նմանապէս հետեւցնել որ այս շրջանին բաւական ծաղկած ըլլալու է Կտուց անապատը, որ եպիսկոպոս առաջնորդ ունի եւ բաւական թուով ալ միաբաններ:

4· ԿՏՈՒՑԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐԸ

Մխիթար արքեպիսկոպոսի անմիջական յաջորդներու անունները դժբախտաբար մեզի չեն հասած: Յակոբ եպ. Թօփուզեանի Տարեգրութեան համեմատ 1462ին Կտուցի վանահայրն էր Գրիգոր եպիսկոպոս (Նոտարք, էջ 207): Այդ թուականին Կտուց կը նորոգուի Ստեփանոս վարդապետի ձեռքով եւ այն կամեցողութեամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի, ինչպէս յայտնի է սա յիշատակագրութենէն, ուր դժբախտաբար չէ նշանակած նորոգութեան պատճառը (արդեօք հնութեա՞ն պատճառով թէ՝ աւերի ենթարկուած).

«Աւարտեցաւ քրիստոսահիմն եւ քաջ նահատակաց եւ մարտիրոսաց հոգիաբուխ սուրբ տառս ի յամի ՋԺԱ (1462) ի վանքս, որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշխարաց ճառագայթի ճրագ ճշմարտութեան սուրբ Կարապետիս, որ յայսմ ամի նորոգեցաւ մոլայիւ (սպիտակ բռամբ) ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի, որ մականուն Ցալակ կոչի եւ կամեցողութեամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս...: Յիշեցէք յաղօթս ձեր զՍտեփաննոս վարդապետն, որ է հոգեւոր հայրն մեր... որ է փիլիսոփայ երիցական արհեստի եւ ծաղիկ ժամատեղաց եւ է գիտակ ամենոյն հին եւ Նոր կտակարանաց աստուածային գրոց գիտութեան...» (Նօտարք, էջ 207—208· հմմտ· Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 89 եւ Բիւզանդիոն, 1900, Թ· 1196)։

---

[6] Մեր Մատենադարանի Թ. 14 ձեռագրին մէջ (որուն մասին ապա) թղ. 40բ—41ա. այսպէս կը գրուի՝ «Այնքան ճոխացար վերնային փառօք ո՛վ յարկ տիրաբնակ, մինչ զի եւ երկնագումարն դասուց երջանկաց խմբից իջարան եղեր եւ զգովելիդ քո յամենայն լեզուէ ընկալար զկոչումդ: Քանզի ըստ պատմութեան զքէն քոյ խնդրակաց զհիւանդութեան ախտանալն զախտ որումն ի քեզդ բնակիչ ճգնաւէր անձանց եւ բարի մահուան վախճանօք յեղծական կենաց յերկինս յանիմանալին մերս զգայութեանց յանապականաբուղխ տեղին փոխադրել պաշտպանն ազգէր երջանիկն հօրն բարձրաձայն բարբառով աւետեաց բանի: Եկ հայր ընդ քեզ ունելով զամենայն եղբարս ի սքանչելագս տեսութեան ի յերանելի ճգնաւորիս այս հանդարտանինջն մահուն հրաշիւք գործելոց: Քանզի Կուտուց հրեղինաց խմբից խոնարհեալ տեսանեն յաւանդումն հոգւոյ սորին սրբութեան որում սպասաւորեմս: Որոց անդէն առ նմին վայրվաղ շտապելով այլովք կրօնաւորական հանդերձին եւ դոյթ արկեալ սուրհանդակօրէն երկնաչու ոտիցն յեղեղմամբ յառաջ խաղացեալ եւ սրբահետ զարշապարացն ընդ հող բոկագնաց արշաւանս ձօնեալ զկոյ հանգստեան առնոյր զիմումն ընթացից ի յարկն սրբաբնակ եւ ահա տեսանէին լոյս ճաճանչաւէտ յերկնից ցոլացեալ հրեշտակաց դասուք ի նսեմն յարկ բնակութեան խցկանն այնորիկ, յորում բնակէր երանելին այն եւ յոր կենազրաւ ի մարմնոյն կուսէ թալկացեալ անձամբ յարախնդաց սրտիւ եւ քաղցրաժպիտ շրթամբք...: Զոր տեսեալ ի յերկիր կործանեալ անբաւ զոհութեան փառս մատուցանէին միայն Աստուծոյ դոյապիսի գործս գործողի ի զիւրան փառաւորել ծառայս կամակատարս: Ուստի եւ այնու տեսլեամբ զանուն մենաստանիդ Կուտուց անուանեցին իբր թէ դասուց հրեշտակաց խմբարան տեղի հիահրաշ»:

[7] Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն նախապէս Սեւանէն Լիմ եւ անկէ Կտուց փոխադրուող աբեղայի մը միջոցաւ կը շինուին եկեղեցիներ եւ ապա վանականներ հոն կը համախմբուին» (Արեւելք, 1901, Թ. 4785): Այս պատմական կորիզ ունի, ինչպէս ապա պիտի տեսնուի:

Հոս 1472ին կը գրուի աւետարան մը՝ «Գրեցաւ սա ի Թվականիս Հայոց ՋԻԱ ի սուրբ ուխտս որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Ստեփանոսիս եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչիս եւ սուրբ Հռիփսիմեանց ձեռամբ մեղսանենկ Յովանիսի ի խնդրոյ Մկրտչին եւ Խազրբէկին», կը յիշուին «վարպետն իմ Գրիգորն եւ Խաչատուր կրօնաւորն· զի շատ հայրութիւն առնէ մեզ (Տէր Աւետիսեան, Ցուց· հայ· Ձեռ· Նոր Ջուղայի [անտիպ], Թ· 62)։ Երեք տարի յետոյ (1475էն) կ՚աւարտի աւետարան մը «ի Ներքսագոյն եւ աստուածարնակ յանապատիս, որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ սուրբ եւ սքանչելագործ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Ստեփանոսի եւ սրբոց Հռիփսիմեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ» (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 90 եւ Լալայեանց, Ցուց· հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ 471/73)։ Գրիչն է Խաչատուր, որ շատ եռանդուն արտագրող եղած է։ Նա է որ 1481ին գրած է ուրիշ աւետարան մը· «Գրեցաւ զաւրութեամբ եւ յաջողութեամբ սուրբ Հոգոյն սուրբ աւետարանս ի աստուածարնակ, ի հրեշտակաճեմ եւ ի ներքսագոյն կղզիս, որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ լուսազարդ եւ սքանչելագործ եւ դիւահալած սուրբ Կարապետիս եւ Լուսաւորչաշէն սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Ստեփաննոսիս եւ սուրբ Աստուածածնիս... ձեռամբ փծուն եւ անարհեստ գրչի Խաչատրու ի խնդրոյ սրբասէր եւ մաքրամիտ աբեղային Վարդանայ, որ զեկեղեցւոյ զլուխն ս(ու)աղեաց եւ զարտն ի Շատուան երար ոսխ եկեղեցւոյն, ի Թվականիս մերում ՋԼ (1481)» (Լալայեանց, Ցուց· հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ 489)։

Եռանդուն գրչագիր էր նաեւ Յովհաննէս քահանայն, որ կ՚օրինակէ Աւետարան մը, ուր կը խնդրէ յիշել՝ «ԶԳրիգոր եպիսկոպոսն եւ զՍարգիս եպիսկոպոսն, եւ զմեծ Խաչատուր կրօնաւորն զվարպետն իմ եւ զԳրիգոր վարպետն իմ, եւ զՅակոբ կրօնաւորն եւ զՍտեփանոս կրօնաւորն եւ զԽաչատուր Խէրպետն եւ զՆերսէս կրօնաւորն եւ զԿարապետ եկեղեցպանն եւ զՄինաս ծաղկողն եւ զայլ քահանայսն եւ զմիաբան ուխտիս...։ Եւ արդ գրեցաւ սա ի Թվականիս Հայոց ՋԼԲ ի յաստուածարնակ սուրբ ուխտս որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Ստեփանոսիս եւ այլ ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ ձեռամբ մեղսաներկ Յոհաննիսի (հայրը Խաբիր)... Եւ այդ գրեցաւ սա ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց Երզնկա քաղաք տապալեցաւ եւ ԺԸՌ ոգի ի ներքեւ հողս մնաց եւ այլ ոչ մնաց մի կենդանի եւ տաճկունք փակեցին զՍքանչելագործն։ Բայց յայս ուրախ եմք զի կրակ անդաւ եւ երեց զՔարայն ԺԲ· Մընիրա ի հետ եւ վեց հազար ոգի» (Հ· Ն· Ակինեան, Հաւաքումն Յիշատակարանաց, Laz. 112)։

Ինչպէս յառաջ բերուած յիշատակագրութիւններէն յայտնի կ՚ըլլայ երկարատեւ եղած է Գրիգորի առաջնորդութեան շրջանը, որ ատեն անուանի եղած է Խաչատուր։ Սակայն ցաւալի է, որ 1483էն սկսեալ մինչեւ 1604 անապատիս մասին տեղեկութիւն չկայ եւ այս լռութիւնը Լալայեանցին կասկած կ՚առթէ՝ «ըստ երեւոյթին աւերուած պիտի լինի» (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 90)։

Պատմութեան կայը կը սկսի 1604ին։ Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք՝

«Ի Թվականութեան Հայոց ազգի,
Հազար յիսուն երեք ամի (1604)
Հայրապետութեան տան Էջմիածնի
Մելիքսէթ կաթուղիկոսի
Եւ մերոյ աթոռակալի
Ի առաջնորդն է Սուրբ Կարապետի
Կղզընացեալ ի մէջ ծովի
ԸՍտեփանոս վարդապետի·
Կրօնաւորըք միապէս
Մեծ եւ փոքունք հաւասարապէս
Զձեզ աղաչեմ եղբայրապէս
Յիշման առնէք արժանապէս»։

(Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ 812։)

Այս եւ յաջորդ յիշատակարանը, որ 1621էն է, կու գան խորհիլ տալու թէ Կտուց անապատի աւերումի մասին Լալայեանցի կասկածը գուցէ այնքան ալ հիմնաւոր չէ, թէեւ կ՚երեւայ թէ ծանր օրեր անցուցեր էր եւ կ՚անցնէր դեռ, վասն զի երկարատեւ աւերումէ յետոյ չէր կրնար այսքան շուտ վերակենդանանալ ու ծաղկիլ։ «Եւ արդ գրեցաւ սա (Պատմութիւն վարուց մեծին Ներսէսի ի ձեռն Պօղոսի ի Թվ· ՌՀ) ի յերկիրս Վանայ ի սուրբ ուխտս որ կոչի Կտուց ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Հռիփսիմեանց եւ սուրբ Գայեանեանց ի յառաջնորդութեան մերոյս աթոռոյ փոքր Ստեփաննոս կաթողիկոսի... զտէր Գէորգ, զտէր Սահակ, եւ զտէր Յակոբ եւ զտէր Թումէն եւ այլ միաբան եղբարցս ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս որ այս ԺԶ. ամ է, որ կամք տառապանօք ի ձեռս այլազգեաց սովով եւ փախստեամբ եւ զվերջն ոչ կարեմք իմանալ[8]» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատակարանաց. Գեղամ էՓ.իի, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Տարօնոյ):

Ներսէս վարդապետ Մոկացիի վանքերու բարենորոգումի շարժումը Կտուց ալ կը հասնի: Անոր մահէն յետոյ՝ Ստեփանոս Տատախեցիի առաջնորդութեան ժամանակ Լիմ անապատի միաբանները կը բազմանան եւ անոնցմէ մաս մը Կտուց կ'անցնի եւ հոն կը հաստատուի «Եւ յայսմ ժամանակիս եւ եւս աճեցին միաբանք Լմայ անապատիս, վասն որոյ ոմանք ելեալ ի Լմայ գնացին ի տեղին, որ անուանի Կտուց որ եւ սա կղզի է ի մէջ նոյն ծովուն եւ անդ եւս շինեցին անապատ եւ եղբայրանոց եւ է այժմ հաստատ ամենայն կրօնաւորական կարգօք» (Առ. Դաւ., էջ 254): Առաքելի «շինեցին անապատ եւ եղբայրանոց» հասկանալու է այն իմաստով որ՝ այն տեղ ալ մեծ Անապատի եւ Ներսէս Մոկացւոյ կանոնադրութեան համեմատ սկսան այսպէս ըսենք բնիկներն ու եկերն ապրիլ եւ որովհետեւ բազմացան՝ նորանոր շինութիւններ եւ յաւելումներ եղան բնակարաններու համար, որպէս զի միաբանները պատսպարուիլ կարենան:

Ցաւալի է որ այս կարեւոր շրջանին մասին բացի Առաքելի խօսքերէն ուրիշ աչքառու յիշատակութիւն չունինք (ժամանակակից): Միայն գիտենք որ՝ Տէր Սարգիս Լիմի մէջ աւարտուած Եւագրեայ գրութիւնները՝ յիշատակ կու գայ Կտուցի անապատին «...Աստուած ողորմի ասացէք տէր Սարգսի, որ ետ զգիրքս յիշատակ ի դուռն սուրբ Կարապետայ Կտցու անապատին» (Հ. Ն. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատակարանաց, էջմ. 45): Եւ Կիրակոս Արճակեցին 1642ին «Կտըցու ծովահայեաց սուրբ Կարապետին» աւետարան մը կը նուիրէ (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 776): 1652էն յետոյ Կտուց կ'այցելէ Յովհ. Ծուոթեցի.

«Արդ ես... Յովաննէս եւեթ անուամբ կոչեցեալ վարդապետ յերկրէն Նախչուանու ի գաւառէն Երընջակայ եւ ի գեղաքաղաքէն Ծուոթու, որդի Վարդան քահանայի առ Քրիստոս Աստուած փոխեցելոյ (կ'երթայ էջմիածնէն Երուսաղէմ ուխտի, անկէ կը դառի Ծուոթու Ս. Լուսաւորիչ վանք եւ ապա)՝ Յետ ժամանակաց ինչ ելեալ ի վանաց մերոց եւ եկաք յերկիրս Վասպուրականի, յանապատս սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս, որ մականուն Կտուց յորջորջի, որ է ծովապատ եւ ծովահայեաց տեղի վայելուչ: Եւ աստ եւս կայր ընտիր օրինակ հին քարոզգիրք մի եւ մեք սկսաք գաղափարել, սկիզբն արարաք ի ձէ քարոզէն, որ է մեծի Բչ.ի քարոզէն մինչեւ ի վերջ գրքիս աւարտեցաք, զորս մեք գրեցաք եւ զորս քաղաքացի տէր Առաքել հոգխաշունչ եւ ճարտար քարտուղարն» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց, էջմ. 2111, Ժողովածու քարոզից յընթացս 1652—1673 ամաց):

1681ին Կտուցի վերատեսուչն է Մարտիրոս վարդապետ Գանձակեցի (Վասպուրականի Գանձակ գիւղէն) «ի թուականութեանս Հայոց ՌՃ եւ Լ (1681) ամին, ես տէր Մարտիրոս..: ի գեղջէն որ կոչի Գանձակ, ...եւ վերատեսուչ սուրբ մենաստանին Կտցու սուրբ անապատիս (ստացայ զգիրս մեկնութեան Սաղմոսաց Վարդանայ եւ Մեկնութիւն Դանիէլի՝ Յովհ. Երզնկացւոյ) յիշատակ ինձ եւ ծնօղացն իմոց Յօհաննիսին եւ Խանազին եւ միակամ քահանայից եւ հայր Կարապետին... եղի զսա յիշատակ անջնջելի ի դուռն Կտցու սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատակարանաց, էջմ. 1187)[9]:

Դժբախտաբար այսքան է Մարտիրոսի մասին մեր գիտցածը:

Մարտիրոսին յաջորդն է Դաւիթ Թօխաթեցի, որ 1694ին կը յիշուի. «Գրեալ (Վարք Հարանց)... եւ յառաջնորդութեան Կտո(ւ)ցու Թոխաթցի Դաւիթ վարդապետի» գրիչն է Աւետիս երէց (Ակինեան Հ· Ն·, Հաւաք· Յիշատ·, Հ· Պօտուրեանէն եւ սա Փիրղալէմեանէն)։

---

[8] 1627ին գրուած աւետարան մը Դաւիթ Արտամէտցին նուէր կ'ընէ Կտուցի անապատին (Լալայեանց, Ցուց. Ձեռ. Վասպ., էջ 874):

[9] 1692ին «ի ծովապատ կղզւոջ Կտուց անապատի» Հայրապետ կը գրէ Ներսէս Լամբրոնացիի Սաղմոսաց մեկնութիւնը, իսկ 1697ին Մարտիրոս կը գրէ Բանք Տօմարականք (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.): Իսկ 1701ին գուցէ վերոյիշեալ Հայրապետն է որ Կտուցի մէջ կը կազմէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 1028): — Կտուցի մէջ կը գտնուէր բոլորագիր Աստուածաշունչ մը գրուած 1285ին. հմմտ. Զարբհանէլեան, Մատենադարան Հայ. Թարգմանութեանց, Վենետիկ 1889, էջ 156, հմմտ. նաեւ ուրիշ մը գրուած 1669ին, Սրուանձտեանց, Հնոց Նորոց, Կ. Պոլիս 1874, էջ 127—134 եւ Ակինեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ, Վիեննա 1911, էջ 56):

ԺԸ· դարու սկիզբները Կտուց անապատը կա՛մ հնութեան հետեւանքով, կա՛մ քաղաքական դժխեմ պատահարներու պատճառով կը քայքայուի եւ նորոգութեան կը կարօտի։ Այս պատճառով իր առաջնորդ Սիմէոն վարդապետն Էջմիածին կ՚երթայ եւ Աղեքսանդր կաթողիկոսի հոգեպնդիչ յորդորներու վրայ կը ձեռնարկէ Կտուցի վերանորոգութեան՝ առջեւն արձանացած ամէն դժուարութիւններու առաթուր կոխելով (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 94· Արեւելք, 1901, Թ· 4785)։ Վերանորոգումի հրամանագիրն ստանալու համար հարկ եղած է մինչեւ 27 քսակ դրամ վճարելու, մինչ ատոր հակառակ ճարտարապետն ազնիւ կը գտնուի եւ «հախ» առնելէն բարեացակամօրէն կը հրաժարի (հմմտ· վերը)։ Վերաշինութիւնը դէշ օրերու եւ պարագաներու մէջ տեղի ունենալով՝ հարկ կ՚ըլլայ[10] նոյն իսկ մէկ քարը, բնական է մեծ ու յարգի, երկու ոսկիի առնուլ եւ Սիմէոն պարտքերու տակ իյնալով պահիկ մը ինքներեն խնայելու համար եւ ոչ թէ պարտքերը չվճարելու մտքով, պարտատէրներու աչքերէն խոյս կու տայ՝ կը փախչի։ Այս կերպին կը վերադառնայ Կտուց անապատը, որուն յիսուն տարի անխոնջօրէն եւ անձնանուիրաբար ծառայած էր եւ կը մեռնի հոն։ Տապանաքարին մը վրայ դրոշմուած է՝ «Խաբանդզգեաց Սիմէօն վարդապետի եւ կրօնաւորաց նոցին սուրբ աղօթիւք Տէր Յիսուս Քրիստոս վճարէ ի ձեր հոգին» (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 94)։

Սիմէոն արհիեպիսկոպոսի թեւ ու թիկունք կ՚ըլլայ Կտուցի նորոգութեան մէջ Երեմիա վարդապետ, որ Բաղէշ կ՚անցնի նպաստ հաւաքելու համար, ինչպէս հետեւեալ արձանագրութիւնը կը վկայէ՝ .

«Շնորհօք եւ ողորմութեամբ Աստուծոյ եւ սրբոյ օգնականութեամբ Յովհաննու եւ միաբան մեծ եւ փոքր կամեցաք զսուրբ Կտուցայ անապատն նորոգել. ես Երեմիա վարդապետս եկի ի մայրաքաղաքն Բաղէշու սիրով հարկեք ա(րա)րին. Մեսրոպն, զՆերսէսն, զԱբրահամն, զՄանուէլն զարքեպիսկոպոսքն։ Աստուած զԴ· վանքն, զԴ· եկեղեցիքն հաստատ պահէ, զվարդապետքն, զքահանայքն զմեծն եւ զփոքրն եւ զոր ինչ ողորմութիւն ի ձեռն մեր հասուցիք, թէ վարպետք թէ ուսթաք, թէ իրղաթք ողորկեցիք ի սուրբ անապատն, սկիզբն շինութեան դուք արիք, սիրելի Բաղիշեցիք, ձեր զրածն փոխարէն սուրբ կուսի եւ սուրբ Կարապետի եւ կրօնաւորացն սուրբ Լուսաւորչի բարեխօսութեամբ» (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 94)։

Սիմէոնին եւ Երեմիային հետեւելով Կարապետ Դատիկ շինել տուած է ժամատունը, իսկ Կարապետ վարժապետ եպիսկոպոսը Հրեշտակապետաց աւանդատունը։ Կարապետ Բաղիշեցի եպիսկոպոսը ԺԸ· դարու կէսին վերանորոգած է գրեթէ ամբողջ շինութիւնը։

Բաղտասար կաթողիկոս կը համակրի Կտուց անապատի եւ անոր կը նուիրէ քարոզգիրք մը եւ յետոյ նոյն անապատի մէջ ալ կը թաղուի՝

«Տապանս այս որ տեսանի
Ի սմայ կայ պահեստի
Պաղտասար կաթողիկոս վերաձայնի
Յերկրէն գոլով Պաղիշեցի
Ի մի բերան տուք ողորմի
Աստուած ձեզ ողորմեսցի
Թվ· ՌՃՂԵ (1746)»։

(Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 94—95։)

Կտուցի նուիրուած Քարոզգրքի մը մէջ գրուած է՝

«Յիշատակ է Քարոզգիրքս Բաղտասար կաթողիկոսին[11] ի դուռն սուրբ Կարապետի անապատին, արդ մի ոք իշխեսցէ զսա հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ Կարապետու եւ որք հանդիպիք սմայ ընթեռնլով կամ բան ինչ ի սմանէ շահելով· արդ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԲաղտասար կաթողիկոսն եւ զիւր հանգուցեալ ծնողսն զտէր Բարեղամն եւ զիւր կողակիցն եւ զեղբարքն զտէր Եղիէն եւ զՄելիքն եւ զայլ հին եւ զնոր ննջեցեալսն, որ ետ զայս քարոզգիրքս անջինջ յիշատակ ի դուռն Կտուցայ անապատին ի թվին ՌՃՁԶին (1737)»[12] (Ակինեան Հ· Ն·,

---

[10] Բարեբաստօրէն նպաստատու ձեռքեր չեն պակսիր՝ «ՌՃԿԲ... ի սոյն թիւ նորոգեցաւ Կտուց ծովապատ անապատ սուրբ Կարապետու եկեղեցին սրբատաշ քարամբք ձեռամբ նորին առաջնորդ Սիմէօն վարդապետի եւ Երեմիային, բայց արդեամբք ամենայն Քրիստոնէից» (Սրուանձտեանց, Մանանայ, Կ· Պոլիս, 1876, էջ 366)։

[11] Հմմտ· Բաղտասարի մասին՝ Հ· Ն· Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 147։

[12] 1733ին Կտուցի կը նուիրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց· հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ 1010)։

Հաւաք· Յիշատակարանաց, Eriv. 574, *Քարոզագիրք Գր· Տաթեւացւոյ, Ա· հտր·)*։

Կարապետ Բաղիշեցիի[13] *շինարարական գործունէութիւնը կարճառօտ ամփոփուած է սա արձանագրութեան մէջ·*

«Արդ ի հայկազեանցս թուի մեծին
Եռեակ քառից հարիւրեկին
Եւ Ը հնգեակ թիւ աւելին
Կանգնեալ յիշատակս տէրունի
Բարեխօս տէրն ամենի
Վասն երջանիկ հօրն մեծի
Տեառն Կարապետ վարդապետի·
Սա բնական Բաղիշեցի
Քառասներեակ ամ աստ աշխատի
Յոլով պարտս անլուելի
Սորին ձեռամբն վճարի
Այլ եւ արդեամբք զարդարի
Ոյք հանդիպիք տուք ողորմին
Թվ· ՌՄԺԵ (1766)»։

(*Ազգր· Հանդ·*, 1911, *էջ* 95։)

Հաւանօրէն այս Կարապետ վարդապետն է որ Սիմէոն կաթ·ի յանդիմանութեան կ'արժանանայ՝ «զի գրէր նա ոսկեզօծ կնքով եւ գեղեցկերանգ ծաղկօք, անպատկան կոչմանն եւ կրօնին զթուղթս գրէր ամենայն ուրեք» (*Դիւան, Գ·, էջ* 105—106)։

Կարապետի ծերութեան օրերուն անոր «վէքիլ» կը տրուի Աստուածատուր վարդապետը, որ 1763*ին Լիմի Յակոբ առաջնորդին հետ էջմիածին կ'երթայ եւ հոն Սիմէոն կաթողիկոսին կը յայտնէ իր միաբաններու հպատակութիւնն ու յարգանքը եւ անկէ կ'ընդունի «զառաջնորդական եւ զժողովարական կոնդակ»* (*Դիւան, Գ·, էջ* 22—23)։ *Սոյն Աստուածատուրէն ունինք հետեւեալ կոնդակը· զոր ամբողջութեամբ հրատարակութեան կու տամ·*

«Ի սուրբ[14] *եւ փառաւորեալ աստուածազարդ եւ մեծապայծառ հրաշալի եւ հրաշաշէն Կտուց կոչեցեալ ծովապատ սուրբ անապատս եւ սուրբ Աստուածածնէ խորանէս եւ սուրբ Կարապետու գերեզմանէս եւ ի ծոց սորին զումարեալ աղօթական եւ ճգնազգեաց միաբան եղբարցս եւ ի սորին սպասաւոր եւ պաշտօնեայ ի Տէր Աստուածատուր մեղապարտ վարդապետէս։ Յորոց ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան շնորհք առաքելական եւ աստուածային, բազմապատիկ օրհնութիւն եկեսցէ եւ հանգիցէ ի վերայ Աստուծոյ օրհնեալ եւ աստուածասէր բարեպաշտ սիրելոյդ մերոյ Պարոն Հարապետ Նազար եւ այնոցիկ որք ընդ ձեզ են բնակեալք խնդալ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր· ամէն։ Շնորհք ընդ քեզ եւ երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ հօրէ յամենակալէ եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն եւ յառատածաւալ պարգեւատու բարերար մարդասիրէ· ամէն։ Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեան եւ շնորհաղեղուն գրոյս ծանուցումն լիցի սիրելոյդ մերոյ։ Զի ահա առաքեցաք բարեպաշտութեան քում հարազատ որդին մեր զմահտեսի Ստեփաննոս կրօնաւորդ, որ է հաւատարիմ եւ երախտաւոր սուրբ անապատիս յաղագս սիրոյ սուրբ Աստուածածնին եւ սրբոյն Կարապետին, զի սիրով ընդունիջիք զնա յամենից կողմանց, խնամ, գութ եւ սէր չարժիցիք ի վերայ սուրբ անապատիս, որոց սակս շնորհակալ եմք եւ լինելոց եմք ի բարերարութենէ ձերմէ, զոր ինչ ընդունելութիւն եւ ողորմութիւն արասցես առ Քրիստոս Տէրն մեր վերաբերի, որպէս սաէ ինքն իւր ամէնօրհնեալ բերանովն, որովհետեւ արարիք միում եղբարցս այսոցիկ փոքրկանց ինձ արարիք։ Եւ յայլում տեղւոջ երանէ զողորմածսն ասելով՝ երանի ողորմածաց զի նոքա զողորմութիւն գտին։ Ուրեմն սիրելի մի դանդաղիր առնել զողորմութիւն զուարթամիտ յօժարութեամբ, քանզի ամենայն ոք ի մէնջ կամի գտանել զողորմութիւն ի Տեառնէ։ Ապա ուրեմն սիրելի, զի յայս սուրբ անապատս որքան սաղմոսերգութիւնք, պաշտօնք եւ պատարագ մատչին ձեր ննջեցելոց հոգւոյն է, մի հեղգանայք եւ մի յուլանայք հոգալ զհոգիս ձեր եւ զհոգիս ննջեցելոց ձերոց, մանաւանդ արենակցաց ձերոց, որք ի Քրիստոս ննջեցին եւ սպասեն յօժարակութեան ձերում, օգնել նոցա ի յայսպիսի մեծի հարկաւորութեան, որպէս դուք հոգայք զնոսա, նոյնպէս եւ այլք հոգասցեն զձեզ, նա եւ մեք աղօթող եմք վասն բարի կենաց ձերոց, զի Տէր Յիսուս հաստատեսցէ զամենայն հաւատացեալս ի նաւահանգիստն կենաց անվրդովանից ընդ ամենայն սուրբս առ ի փառաւորել զամենասուրբ Երրորդութիւնն ի յաւիտենից յաւիտենից ամէն։ Այսքանս*

---

[13] *Կարապետ վարդապետ Աւետարան մը արծաթապատել կու տայ եւ Կտուցի կը թողու* 1757*ին* (*Լալայեանց, Ցուց· հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ* 548)։

[14] *Այս կոնդակը՝ է «հանեալ ի դիւանէ Անտոնեանց* 1902»։ *Այժմ կը գտնուի Վիեննական Մխիթարեանց Մատենադարանի, Թ·* 694 *Ձեռագրաց տուփի մէջ։*

րաւեացի աստուածասիրութեանդ քում, որպէս ասացաք ի վեր, այսինքն աղօթող եմք վասն ձեր:

Գրեցաւ յերկիրն Վասպուրականի աւ դուան Կտուցայ սուրբ անապատիս ՌՄԺԷ Յուլիսի ԺԴ» (1768):

(Ետեւի կողմը կայ) «Աստուծով հասցէ գիրս ի ձեռն բարեպաշտ Ղափանցի պարոն Հարապետ Նազար անբաց ի բարին Ամէնքն: Ալիվօռնայ»:

Սկիզբը կայ զարդագիր «Ի» մը որ կը ներկայացնէ հրեշտակ մը ձեռքը Յովհաննու Մկրտչի գլուխը; իսկ քովը լուսանցքի վրայ կնիք մը վրան գրուած. Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Աստուածատուր վարդապետ ՌՄ:

Թէ Աստուածատուր իր այս կոնդակով ինչ նպաստ ընդունեցաւ՝ կը մնայ անծանօթ: Իր անթուական տապանագիրն է՝

Խաչս կնքեալ անուամբ Փրկչին
Մինչ ի գալուստ Տեառն կրկին:

Այս է հանգստարանս Աստուածատուր եպիսկոպոսին... սուրբ անապատին» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 98):

1774ին Սիմէոն կաթողիկոս «ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԱստապատցի Յովհաննէս վարդապետն յառաջնորդութիւն եւ ի հայրութիւն սրբոյ Կարապետի անապատին, որ Կտուց կոչի» (Արարատ, 1876, էջ 176): Չորս տարի վերջ 1788ին «Յառաջնորդութեան Գասպար վարդապետին Կտուցայ սուրբ անապատ»ին կը նուիրուի Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 764):

Սիմէոն կաթողիկոսի յաջորդը՝ Ղուկաս Կտուցի առաջնորդ ու եպիսկոպոս կը կարգէ Մարկոս վարդապետը. «Թուղթ առաջնորդութեան եւ հայրութեան անապատաց. զոր ետ Կտուց անապատի առաջնորդ եւ հայր Մարկոս վարդապետին. մինչ ըստ խնդրոյ նոցին ձեռնադրեաց եպիսկոպոս եւ կարգեաց նոցա հայր եւ առաջնորդ» (Դիւան, Դ., էջ 467. հմմտ. եւ էջ 468):

Անծանօթ կը մնայ նաեւ Մարկոս առաջնորդի կատարած գործունէութիւնն ու շրջանը: Արդէն 1801ին Կտուցի վանահայրութեան պաշտօնը կը վարէ Կարապետ վարդապետը, զոր Դաւիթ կաթողիկոս կ՚անուանէ «բարեշնորհ վարդապետ» (Դիւան, Զ., էջ 131) եւ «հարազատ զաւակ սրբոյ աթոռոյ հանճարաշատ վարդապետ» (Անդ, էջ 132): Կարապետ կը ձեռնարկէ եկեղեցւոյ քայքայուած քարակերտ գաւիթը նորոգելու՝ «վիմաքարօք»: Ասոր համար բնականաբար դրամ հարկաւոր կ՚ըլլայ եւ Կարապետ վանահայրը Գրիգոր «հանճարունակ, համեստակեաց եւ խոհեմամիտ» վարդապետը[15] (Անդ, էջ 131—132) Էջմիածին կը ղրկէ Դաւիթ կաթողիկոսէն ժողովարարութեան կոնդակ խնդրելու պաշտօնով:

Կաթողիկոսը յօժարութեամբ կը կատարէ խնդրուածքը եւ երկու թուղթ կը գրէ մին՝ Կտուցի միաբաններու եւ միւսը Կարապետ առաջնորդի. վերջինս հայրաբար յանդիմանելով որ չէր փութացած իրեն ներկայանալ, բայց արդարացի կը գտնէ ըրածը, քանի որ շինարարութեամբ զբաղած էր[16] (Հմմտ. Դիւան, Զ., էջ 129—133):

Դաւիթ կաթողիկոս ուրիշ թուղթ մըն ալ ղրկած է Կտուցի անապատականներու ի պատասխան անոնց շնորհաւորականին, որով անոնք անոր հայրապետական ընտրութեան խնդակից կ՚ըլլային եւ իրենց որդիական հնազանդութիւնը անոր ոտքերու առջեւ դնելու փութացած էին:

Կաթողիկոսը այն թղթին մէջ սա գովասանքի խօսքերը կը հիւսէ՝ «Ծանուցումն լիցի սիրելի եւ հոգեւոր որդւոցդ մերոց եւ հարազատ զաւակացդ սրբոյ աթոռոյս ի Կտուց կոչեցեալ կղզւոջդ ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետի վանիցդ բնակելոց խարազնազգեստ կրօնաւորացդ միանձանցդ, նախ Կարապետ հանճարունակ վարդապետիդ եւ ապա միւ–

---

[15] Գրիգոր վարդապետէն Կտուցի մէջ կան երկու արձանագրութիւն՝ «Են բարեխօս վասն Գրիգոր ճգնաբեր եւ մեծարեան վարդապետին համայն ննջեցելոց եւ ծնողաց նորին թվին ՌՄԽ (1791)» եւ՝

Ով քաւանիչ զէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական
Աթոռ փառաց արքայական
Յորում հանգչի... պնական
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան
Ի յանեծիցն... աղամեան
Յորժամ ծագի փայլանման.
Լնուս լուսով զերկիր լրման,
Փառօք կանգնիս եւ Գողգոթան
Երկրպագիս յազգէս մարդկան
Պայծառ ծագես լոյս քո փայլման
Հոգւոյ մեզօք մեռեալ բնական
Գրիգորիս թշվառական
Հոգով թաղձեալ եւ անպիտան
Որքան մնացաք ի մենաստան
Հոգով եղբայր ամենեքեան
Որք հանդիպիք սոյն ընթերցման
Զիս ընդ նմին առնէք յիշման:
Անուամբ Մեսրոպ գռաւոր
Միայն ձեւով եւ ոչ գործով միայն.
Թվ. ՌՄԽԷ (1798):
(Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 95—96:)

[16] Շինարարութեան գործը կը յանձնուի վարպետ Կարապետին (Դիւան, Է., էջ 191):

սոց խոհեմամիտ վարդապետաց, պարկեշտասուն աբեղայից... զի բազմակնիք թուղթ ձեր ի Յուլիս ամսոյ 28 գրեցեալ ժամանեաց առ մեզ, զոր ընթերցեալ գիտացաք զմեծագոյն սէր եւ զհաւատարմութիւն ձեր...: Այդ խնդրեալ էիք զխնամս եւ զգթութիւնս ունել ի վերայ երկուց սրբոց Անապատացդ, վասն որոյ գրեմք զի անտարակոյս կացջիք առ այն, զի որպէս հոգելոյս Նախանցեալ Հայրապետքն մեր՝ զսէր եւ զխնամս են ունեցեալ առ ձեզ, նոյնպէս եւ մեք ունելոց եմք եւ օժանդակելոց ձեզ ի հարկնաւորեալ ժամանակին» (Դիւան, Զ., էջ 199):

Չէ կարելի ըսել թէ՝ քանի՛ տարի Կարապետ վանահայրը պաշտօնավարեց եւ բացի անապատի նորոգութենէ անոր համար դեռ ի՛նչ ըրաւ: Կտուցի մէջ կայ խաչքար մը սա գրութեամբ՝ «Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Կարապետ վարդապետին թվ. ՌՄՀԸ (1829): Անկէ յառաջ ուրիշ խաչ մը բարեխօս կանգնուած է՝ Ղազար վարդապետի համար՝ «Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան (հ)ոգոյն Կիւմրեցի Ղազար վարդապետին, միաբան Կտուց սուրբ անապատիս յամի Տեառն 1813» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 93):

Այս չրջաններու Կտուցի մէջ դրուած են դեռ ուրիշ խաչքարեր ու յիշատակագրեր, որոնցմէ յիշենք՝

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Յօվանէս վարդապետին թվ. ՌՄԾԲ (1803)»:

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն հոգոյ Սիմէօն եպիսկոպոսին եւ իւր ծնողացն, համայն ննջեցելոցն եւ կենդանեաց. ամէն թվին ՌՄԿէ (1818)»:

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն հոգոյն Սիմէօն վարդապետին թվ. ՌՄՁԴ (1835)»:

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն Գաբրիէլ վարդապետին եւ իւր ծնողացն հօրն Զաքարին եւ մօրն Թուրինջին թվ. ՌՄՁէ (1838)»[17]: — Կտուցի մէջ են նաեւ սա տապանագրերը՝

«Այս է տապան Մարտիրոս վարդապետին թվ. ՌՅԶ[18] (1857)»:

«Այս է տապան Թիւլիսցի Յարութիւն ծայրագոյն վարդապետին. Տէր լուսաւորեսցէ զհոգի նորին թ. ՌՅԸ (1859)»:

Կարապետ վարդապետէն վերջ Կտուցի վանահայրութեան պաշտօնը կը գտնենք Յակոբ Ծ. վարդապետ Շատախեցիին[19] ձեռքը: Նա մանուկ հասակէն աշխարհէ հրաժարելով Կտուցի կ՚անդամակցի եւ բազմավաստակ կեանք մը կը բոլորէ: Նա էր որ Կ. Պոլսոյ ազգ. ժողովին կ՚առաջարկէր Կտուցի յանձնել Մատնայ եւ Արջօնից վանքերը (Մասիս, 1867, Թ. 813): Հաւանօրէն ինքն է որ Կտուցի մէջ իր ծերունի հօր դամբարանին վրայ այս արձանագրութիւնը գրած է՝

«Մկրտիչ Բարուն, աւեօք ծաղկելից
Խաչիւս յայտնի կայ դամբարանին
Որք հանդիպիք տուք զողորմին
Հանգեաւ ի Տէր ի թվին փրկչին 1860 ամին»:
(Ազգր. Հանդ., 1911, Էջ 97:)

Մկրտիչ Բարունիին մեռնելէն վերջ դեռ երկար ատեն կ՚ապրի Յակոբ վարդապետ: Իր անունն արձանագրուած է խաչքարի մը վրայ՝

«Յանցաւոր այս աշխարհի,
Ես անանցին յոյս եդի
Զկեանս թողեալ սնոտի
Հետեւեցայ Յիսուսի.
Ի Մանկութեան դալար տի
Կացի ի յայս սուրբ վայրի
Վաստակեալս բազմազգի
Յակոբ Բարուն Շատաղցի
Որդի Բարոն Մկրտչի
Արդ որ կանգնիքդ յիմ սնարի
Տուք զմաղթանս ձեր բարի»:

Իսկ գերեզմանաքարին վրայ կայ՝ «Այս է տապան Տէր Յակոբ ծայրագոյն Նախկին վանահօր Կտուց սուրբ անապատի 1888 Դեկտ. Զ.» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 97):

1884ին վանահայրութեան պաշտօնը արդէն Յովսէփ եպ. Խօստեղեանին[20] վստահացուած էր (Արձագանք, 1884, էջ 103) եւ այն տարին Կտուց բաւական թիւով միաբաններ ունէր[21] (Արեւելք, 1884, թ· 214) :

---

[17] 1841ին Կտուցի մէջ կարճ ժամանակ մը կը բնակի Խրիմեան Հայրիկը. հմմտ. Աճէմեան Հայկ, Հայոց Հայրիկը, Թաւրիզ 1929, էջ 133:

[18] 1851ին Աղթամարի կաթողիկոսութեան ընտրելիներու ցանկին մէջ կայ Յարութիւն եպիսկոպոս վանահայր Կտուցի: Անոր հետ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռին թեկնածու նշանակուած են Կտուցէն դեռ Կարապետ եւ Մարգար եպիսկոպոսները (Բազմավէպ, 1898, էջ 325):

[19] Շատախեցի էր նաեւ Կտուցի միաբան Մարգարէ, որուն տապանագիրն է «Բնիկ միաբան սուրբ անապատիս Մարգարէի եպիսկոպոսի, որ ի Շատախայ եմ երկրեա. եղեալ յայսմ նեղ զնտանի» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 98):

[20] Պօղոս վարդապետ, որ ծանօթ է իբրեւ Վանի առաջնորդ — եպիսկոպոս եւ հակառակորդ Խրիմեան Հայրիկի, եղած է կարճ ժամանակով մը նաեւ Կտուցի առաջնորդ (հմմտ. Րաֆֆի, Վէպիկներ եւ Պատկերներ, Թիֆլիս 1893, էջ 190—191: Խրիմեան եւ գործք իր, Հերքումն ամբաստանագրի Պօղոս Վրդ.ի, Կ. Պոլիս 1874 եւ Յովսէփ վանահայր Նարեկայ՝ Տեղեկագիր աղետալի անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ, Կ. Պոլիս 1873, էջ 15):

Կտուցի վերջին շրջանի վանահայրներէն եղած է նաեւ Յովսէփ եպիսկոպոս Ուշտունի, որուն վերջին տարիները անապատին մէջ դժգոհութիւնն ու անմիաբանութիւնը ծայր կ'առնուն : Ծերութեան[22] պատճառով անոր օգնական կը տրուի իբրեւ փոխ վանահայր Ստեփաննոս Վ· Աղազատեան, որ անոր հրաժարականին ընդունելութենէ յետոյ վանահայր կը կարգուի 1901ին[23] եւ կը մեռնի 1911ին[24] :

5· ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կտուց անապատը որքան կ'երեւայ Լիմի չափ բազմանդամ միաբանութիւն չէ ունեցած : Սակայն այնքան ալ սակաւաթիւ չէ եղած իր միաբաններու թիւը : Դարձեալ Կտուցի միաբաններ չեն ունեցած գրական ու ժողովրդական այն լայն ու ցայտուն գործունէութիւնը· զոր ունեցած են Լիմի անդամները, սակայն եւ այնպէս իրենց անբասիր վարքով ու կենցաղովը Հայ ժողովուրդին համակրանքին արժանացած եւ անկէ նպաստ ու օգնութիւն ստացած : Կտուցի թեմ կը կազմէին Մարմէտ, Խավենց, Ամենաշատ, Եկմալ, Ծիրաշէն, Ալիւր, Դուլաշէն եւ Անհավանք (Արձագանք, 1882, էջ 313) : Բաց աստի իր շուրջն ունէր 1500—2000 օրավար հող, Աւանցի մէջ 40 ճաշկ ջուր եւ ծառաստան· Վանի մէջ տներ ու խանութներ, ինչպէս եւ Էտիրնէի, Ռոստոֆի եւ Թիֆլիզի մէջ (Աշխատանք, 1911, էջ 734—735· Փորձ, 1879, IV, էջ 62· Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 93 եւ Ազատամարտ, 1910, թ· 369) :

Իսկ դրամական եւ նիւթական ուրիշ այլ եւ այլ նպաստներ ստացած է վանքին տօնին առթիւ, որ ժամանակ այրերով կը լեցուէին կղզին ու եկեղեցին, վասն զի կիներու բացարձակ արգելք կար այնտեղ մտնելու : Նաեւ շատ մը նուէրներ կու գային, երբ ժողովարար վարդապետները գիւղէ գիւղ ու քաղաքէ քաղաք կը շրջէին հաւատացեալներէ օգնութիւն խնդրելու համար[25] : Հաւաքուած գումարներովն ու նպաստներովը կը հոգացուէին արդէն քիչով գոհ եղող միաբաններու պէտքերը, կը նորոգուէին շէնքերը եւ կը վճարուէին տուրքերը (հմմտ· Լիմ) եւ թալանումներով պակասածները կրկին կը ճարուէին[26] :

Կտուց անապատը (ժամանակ մը Աղթամարի եւ ապա) Էջմիածնի կաթողիկոսութեան ենթարկուած է եւ անկէ ստացած է հրահանգ ու կոնդակ : Իբրեւ քոյր կամ դուստր միաբանութիւն Լիմի՝ անոր հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակած :

---

[21] Փիրղամէլեանի ուղեկիցը Տիրացու Գրիգոր Խաղկանչողեան ետքէն Կտուցի միաբան կ'ըլլայ (Նօտարք, էջ 65) :

[22] Կտուցի ալեզարդ ննջեցեալներէն մին ալ եղած է Գէորգ Բարուն Տէր Բարսեղեան, որուն դամբանագիրը կը փորէ իր եղբօրորդին Մանուկ՝

Ի փրկչական թուականին
Հազար եւ ութ հարիւր տասին
Ծնեալ ի Վան Վասպուրական
Գէորգ Բարուն Տէր Բարսեղեան :
Լքէ զաշխարհ սին եւ ունայն.
Գնացեր զհետ Փրկչին կոչման,
Զխաչ բարձիր ի յուս մարմնոյդ
Գանձեր զգանձ յերկինս յանքոյթ,
Որով զհանգիստ յաւիտենից
Տայ քեզ վայլել արքայն երկնից
Զկեանս լքեալ անցաւորին
Ի հասակի ութսուն ութին :
Կանգնէ Մանուկ զայս մահարձան
Եղբօրորդի քո խնկական
Երախտապէտ սրտիւ համայն
Ի յիշատակ յաւերժական,
Որք հանդիպիք սոյն այս շիրմիս
Խրոխտ սրտիւ տուք զողորմին
Ձեզ ողորմի Յիսուս որդին :

Սոյն Մանուկ Խաչքարի մը վրայ սա տողերն եւս կը փորագրէ Կտուցի միաբանները աչքին առջեւ բերելով·

Ով մենաւոր հարք եւ եղբարք
Դուք որ թողիք աշխարհի փառք
Խոնարհ եւ հեզ, ժուժկալ համբեր·
Լինել բնակ հողւոյն անեղ
Կացէք արի ուսմամբ գրոց :

Ահա այսպէս առաքինիք թողին աստի ելին յերկինս : Փորող տապանիս Մանուկ Տէր Բարսեղեան ՌՑԽԷ» (1896) (Ազգր· Հանդ·, 1911, էջ 97—98) : — Կտուցի ննջեցեալ միաբաններու մէջ կարելի չէ անտեսել Գրիգոր Մրջիւնյարոյց վարդապետը, որ դաւազան ու կոնդակ ձեռքին մէջ անապատին համար առատ նուէրներ հաւաքած է այլ եւ այլ տեղեր շրջելով :

[23] 1900ին Պոլսոյ կրօնական ժողովը նաեւ նկատողութեան կ'առնու Ստեփան Խաչատուրեանի Կտուց անապատի առաջնորդ ըլլալու հարցը (Բիւզանդիոն, 1900, թ· 1120) :

[24] Հմմտ· Բիւզանդիոն, 1901, թ· 1416 եւ 1599 եւ Արեւելք, 1901, թ· 4785 ու 4794, Արարատ, 1911, էջ 884 : 1911ին Կտուց ունէր վանահայր եպիսկոպոս մը եւ երկու վարդապետ· Հմմտ· Բիւզանդիոն, 1911, թ· 4369 : Համեւրոպական պատերազմի ընթացքին Կտուց հայկական միւս անապատներու եւ վանքերու դժբախտ վիճակին հասաւ :

[25] Լռելով անցեալը՝ վերջին մէկ դարու մէջ քանի մը անգամ Կտուց Քիւրտերու յափշտակութիւններու եւ կողոպուտի կ'ենթարկուի (հմմտ· Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 73) :

[26] Բարսեղ վարդապետ Սեւիկ 1765ին կ'ամբաստանէ Կարնեցի Սարգիս վարդապետը թէ՝ Կտուց անապատի համար հաւաքած դրամներն իւրացուցած է (Աղաւնունի Մկ· եպ·, Միաբանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմի, էջ 51) :

Կտուցի միաբանները նուիրուած են նկատողական կեանքի եւ իրենց անձին սրբացումին. իրենց օրն ու գիշերը զոհաբերած են Աստուծոյ եւ երկարատեւ աղօթքներով երկնի ողորմութիւնն ու շնորհքը խնդրած իրենց եւ մարդկային ազգի համար: Գիտութեան շատ քիչ փոյթ տարած են եւ շատ քիչերն իրենց մտքի ցրումը փնտռած են Ձեռագիրներ գրելով[27]: Աշխարհէ հրաժարած՝ չեն ուզած աշխարհով զբաղիլ: Մեռուցած են իրենց մարմինն ու անոր զգայարանքները: Պահած են խիստ ու երկարատեւ պահքեր. միս գրեթէ չեն ճաշակած եւ իւղ՝ շաբաթը մէկ երկու անգամ[28]: Ժամասացութիւնները կը կատարուէին անխափան եւ ամբողջապէս: Իգական սեռին արգելուած էր մուտքը Կտուց անապատի մէջ[29]:

Իբրեւ վերջաբան կը յաւելում՝

Վիեննայի մեր Մատենադարանին Թ. 14 Ձեռագրին մէջ, որ ժողովածոյ մըն է, թղ. 36—40բ կայ գրութիւն մը «Դրութիւն գրուատման բանից գովականաց առ հրեղինակիր անապատն Կտուց եւ առ ի նմա բնակեալ խարազնազգեցիկ միանձանցն ջոկս աստուածագումար Հարց» (Տաշեան, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Մխիթ. ի Վիեննա, էջ 118—119): Այս գրութիւնը, որուն հեղինակը կա՛մ ապատականներէն է եւ կամ անապատին համակիրներէն մէկը (գուցէ Լիմի միաբան), գովեստի ու դրուատիքներու գեղեցկահիւս պսակ մըն է, զոր կը ղետեղէ միանձներու գլուխներուն վրայ եւ անապատը կը տեսնէ դրախտավայր մը, մանաւանդ թէ երկրաւոր արքայութիւն մը, ուր միաբանները՝ մարմնաւոր հրեշտակներ՝ հոգեղէն հրեշտակներու երգովն ու օրհնութիւններով զԱստուած կը փառաբանեն եւ անոր տեսութեան ի խնդիր իբրեւ խունկեր կը սպառին[30]:

Սոյն գրութիւնը կը սկսի այսպէս՝ «Ի յերկրի երկլին վեհագոյն կայանց լինեալ երանութեան հրեշտակացելոցն մարմնով, մաքուր կրօնաւորաց հանդիստ Երրորդութեան տեղիդ հրեշտաբնակ էական բանին Աստուծոյ ոսկեապարիսպ եւ բիւրեղաշէն խորան հրաշաղան: Փառանցն վայելչութեան նախնոյն կորուսման առ ի յանդր քան զընութիւն ի վեր ամբարձման...: Գետոցն աստուածայնոց յորդառատ վնացիւք խրախասիրտ քաղաքդ բազմաժողով անթադուստ բազմեալ առ բարձու լերին կղզւոյդ ծովամիջի սուրբ եւ սքանչելի անապատդ Կտուց»:

Հեղինակը շատ ոգեւորուած կը տողէ իր դրուատիքը եւ երբեմն արձակը ձգելով ոտանաւորի կը սկսի: Կ՚արժէ այս գրութիւնը օր մը հրատարակութեան յանձնել:

Գ.

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ

1. ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԻՆ

Վասպուրականի բնակչութեան սրտաձիգ վայրն եղած է Աղթամար կղզին, վասն զի հոն հաստատուած էր նոյն աշխարհի կաթողիկոսարանն իր Ս. Խաչ վանքովը:

Աղթամար շատ ապառաժուտ կղզի է եւ զուրկ բուսականութենէ[1], սակայն Վանայ լճի մակերեւէն քանի մը հարիւր ոտնաչափ բարձր ըլլալով՝ ամառ ատեն զով օդ ունի եւ կը փնտռուի իբրեւ օդափոխութեան հաճելի վայր[2] (Արձագանք, 1882, էջ 313):

Հաւանօրէն Աղթամար հին դարերուն ցամաքի հետ միացած էր (Մուրճ, 1902, էջ 181—187) ու ետքէն բաժնուած եւ ջրերու հարուածներու եւ լափումներու հետեւանքով նոյն իսկ պզտիկցած (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1505):

Աղթամարի անունը դեռ կարելի չէ եղած ճշդիւ ստուգաբանել: Ոմանք զայն կը մեկնեն «յաղթուած կամ յաղթող Մարաց», ուրիշներն Աղ կամ Ախղ՝ ժողովուրդ, Թամար՝ դաւանութիւն = ժողովուրդ դաւանութեան» (Բազմավէպ, 1897, էջ 150—152): Իսկ Վաս—

---

[27] Վերջին դարուս ունեցած են փոքրիկ դպրոց մը:

[28] «1890ական թուականներին Կտուց անապատում Յովհաննէս Մաժակունին ամբողջ օրը ճգնութեան եւ աղօթքի մէջ անցկացնելուց յետ՝ ցանկացել է փշեայ պսակով պսակուել, վերցնել է մի չորի վրայ փշեր շարել, դրել գլխին եւ յանկարծ քաշել, որից ուշագնաց է եղել» (Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 87): Մաժակունին աշակերտած է Ղեւոնդ վարդապետ Բարսեղեան որ երկար ատեն Նախավկայի (Դարաշամբ) վանահայր կ՚ըլլայ (Յառաջ, 1939, Թ. 3977):

[29] Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 73, Ազգր. Հանդ., 1912, էջ 87, Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւնք, էջ 278, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 155, նոյն Ստորագրութիւն, էջ 227, Գեղունի, 1905, էջ 69, Էփրիկեան, Բնաշ. բառարան, Բ., էջ 100, Արձագանք, 1882, էջ 312—313, Րաֆֆի, Կայծեր, Ա. հատոր, էջ 173—215. հմմտ. նաեւ Լիմի մասին գրածներս:

[30] Համանման գրութիւններ, գուցէ եւ նոյնը, կան նաեւ Վենետիկ, հմմտ. Գեղունի, 1905, էջ 63—64:

[1] Աղթամար ալ ունի բուսական նշեններ (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1507):

[2] Աղթամարի բնակիչները հին ատենները անձրեւային ջրով շատացած են. յետոյ Խաչատուր կաթողիկոսը բարեհամ ջրոյ հոր մը բացած է (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 277): Վերջին ժամանակներս խմելու ջուրը Ախավանքէն կը տարուէր:

պուրականի ժողովուրդն իր պարզութեամբը եւ բանաստեղծական աւիւնովը կ'երգէ սէրը զոյգի մը եւ կ'ողբայ մահը դժբախտներու։ Այս անանուն կղզիին վրայ Թամար անունով գեղեցիկ աղջիկ մը կ'ապրէր։ Նա սիրահարուած էր Վռշիկ (Ռշտունի) ազնուականին, որ ամէն գիշեր լողալով անոր այցելութեան կու գար ու կ'երթար։

Փոթորկալից գիշեր մը Վռշտիկ կրկին ծով կը նետուի Թամարին երթալու համար, սակայն յուզուած ալիքները կը ձգտին խափանել անոր սիրոյ ճամբան։ Նա ամէն ճիգ կը թափէ կղզին հասնելու համար, սակայն անկարող կ'ըլլայ եւ «Ախ Թամար, Թամար» հեծեծելով իր վերջին շունչը կու տայ։ Անդին՝ կղզեակին վրայէն սիրատենչիկ աղջիկը այս տխուր պատկերին սրտի դառն ցաւով ականատես կ'ըլլայ եւ ինքն ալ ախ ու վախով կը մեռնի։ Այդ տխուր արկածէն ի վեր կղզին Աղթամար կը կոչուի (Արաքս, 1898, էջ 71—72, Բազմավէպ, 1897, էջ 150—152)։

Դարեր յառաջ այս կղզին Ռշտունիներու կը վերաբերէր։ Հոն Բարգափրան Ռշտունին Հրեաներ կը բնակեցնէ, իսկ Թէոդորոս Ռշտունին Է. դարուն զայն բերդերով եւ պարիսպներով կ'ամրացնէ։ Հ. Չամչեան (Պատմ. Հայոց Բ., էջ 355) կը գրէ՝ «Սա (Թէոդորոս) ըստ գրելոյ Ասողկայ եւ Վարդանայ... շինեաց վանս ի նմա», մինչ Հ. Էփրիկեան (Բազմավէպ, 1897, էջ 155) ասոր հակառակ կ'արտայայտուի ըսելով «Թէոդորոս Ռշտունւոյ կղզւոյս վրայ վանք շինելու յիշատակութիւն չկայ Ասողիկի եւ Վարդանայ մօտ» եւ այնպէս կը համարի թէ «վանք» պէտք է բնակարան իմաստով առնուլ (անդ, էջ 156—157)։ Դարձեալ նոյն Հայրը կը հակառակի Saint-Martinի (Mémoires historiques..., I, էջ 140) որ կ'ըսէ թէ՝ 653ին Թէոդորոս Աղթամարի վրայ վանք մը շինած ըլլայ։ Սակայն Սամուէլ Անեցիի այն արտայայտութենէն թէ «Ի Տէր Եղիայէն էառ զԱղթամար Գագիկ եւ ետ նմա զԻլի» Հ. Էփրիկեան կը խորհի թէ Գագիկէն յառաջ Աղթամարի մէջ «մենաստան մը սկսեր է լինել» (Անդ էջ 156)։ Իսկ Գագիկ Արծրունի կղզին ամրացնելէ եւ զայն զանազան շինութիւններով օժտելէ յետոյ կը սկսի Ս. Խաչ վանքի եւ եկեղեցւոյ շինութիւնը — 915ին։

2. ԱՂԹԱՄԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը կամ պարզապէս Աղթամարի վանքը[3] ունի Ս. Խաչ անուն եկեղեցի մը, ժամատուն մը, զանգակատուն մը, միաբաններու բնակարաններ եւ կաթողիկոսարան մը։

Ս. Խաչ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ կարմիր քարերով, որոնք բերուած են Կոտոմ գիւղէն։ Խաչաձեւ է եւ անսիւն. պսակուած տասնուվեց կողմանի գմբէթով եւ կոնաձեւ կաթուղիկէով։ Այս եկեղեցւոյ առանձնայատկութիւնը անոր մէջ կը կայանայ, որ չորս պատերն իրարու հետ ուղղակի չեն միանար, այլ մէկական մետրաչափ հեռու կը մնան եւ հնդանկիւնանի աշտարակաձեւ ուրիշ պատով մը իրարու կը կցուին յառաջ բերելով (ներքուստ) կիսաբոլոր խորշեր։ Նմանապէս եկեղեցւոյն խաչի ձեւ տալու համար հարաւային եւ հիւսիսային պատերն երկու կողմէ թեքուածներ ունին։ Արեւելեան եւ արեւմտեան թեւերը կողքերու թեւերէն աւելի երկար են։

Արեւելեան եւ արեւմտեան պատերու մէջ կան երկական կամարակապ ներսանկուածներ, արեւելեանն երեքական, իսկ արեւմտեանը միայն մէկական եռանկիւնաձեւ որմնասիւներով զարդարուած։ Իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղը՝ կայ երկար եւ նեղ պատուհան մը։ Այս չորս պատուհաններէ զատ շինուած են դեռ 12 պատուհաններ։

Եկեղեցւոյն վերին եզրները պատուած են քիւով, որուն տակ զանազան կենդանիներու փոքրիկ բարձրաքանդակներ կան։ Ապա՝ մետր մը ցած, եկեղեցւոյ չուրջը կը բոլորուի երիզ մը՝ բաղկացած գլխաւորաբար խաղողի ողկոյզներու եւ զանազան տեսարաններու քանդակներէ։ Ասկէ ալ վար, պատին գրեթէ մէջ տեղէն ամբողջ եկեղեցւոյ չուրջը ցցուած են այլ եւ այլ կենդանիներու կիսարձաններ։ Ապա կու գայ ուրիշ երիզ մը եւ այս ու նախորդ երիզին միջեւ կան Հին եւ Նոր Կտակարաններու սուրբերու բազմաթիւ

---

[3] Մարգպետունին 1901ին Արեւելքի մէջ (Թ. 4737) կը գրէր «Աղթամար ասիական Թուրքիոյ մէջ Ալաշկերտի սուրբ Յովհաննու վանքէն յետոյ ամենանշանաւոր վանքն է իր ճարտարապետական ներդաշնակ ոճին եւ հոյակապութեանը պատճառաւ»· Հմմտ. ճարտարապետական արուեստի տեսակէտով Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, էջ 82—83, 289, 578 եւն· Bachmann, Kirchen und Moscheen in Armenien, էջ 40· Աղթամարի մասին տեսնել դեռ Rohrbach, Vom Kaukasus bis zum Mittelmeer, էջ 70—73· Linch, Armenia, էջ 126—136· Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 5388 եւն եւն։

բարձրաքանդակներ եւ տեսարաններ անոնց կեանքէն։

Եկեղեցւոյն չորս ճակատն ալ զարդարուած են աւետարանիչներու մարդաչափ բարձրաքանդակներով։

Ինչպէս ըսուեցաւ, եկեղեցին անխուն է եւ խաչաձեւ։ Կողակը բոլորաձեւ է եւ կամարակապ եւ մէջ տեղը երկնկեկ ու նեղկեկ պատուհան մը ունի։ Սեղանը օժտուած է սիրուն խաչկալով մը, որուն վրայ կայ՝ «Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի, շնորհօք Տեառն մերոյ Յիսուսի կառուցի խաչկալս արդեամբք Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ Բաղականից ոսկերչնոց եւ աշխատութեամբ եւ մասնակցութեամբ Տեառն Սահակայ վարդապետի Խարբերդցւոյ, որք պատահիք լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք նոցա թվոջ Հայոց ՌՄԵ (1756) *ամէն»։*

Սեղանին երկու կողմերը կան մէկական խորաններ, որոնց դռները եկեղեցւոյ անկիւններու մէջ բոլորուող խորշերու մէջ կը բացուին։ Խորանները (մատուռներն) ունին մէկ մէկ սեղան, վէմքար եւ պատուհան։ Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը, բոլորաձեւ թեւի մէջ, կայ դուռ մը, որուն վերեւ շինուած է վերնայարկ մը — յատկապէս Գագիկ թագաւորի եւ արքունական ընտանիքի համար։ Այս ալ կիսաբոլոր է ու կամարակապ եւ առջեւն ունի մետր մը բարձր պատ մը կամարակապ հինգ բացուածքներով, զարդարուած նուռի քանդակներով եւ եզի, խոյի, վագրի, այծի, փղի ու հորթի կիսարձաններով։ Կամարներուն վրայ նկարուած են (իւղաներկ) Աւետման, Այցելութեան եւ Ծննդեան պատկերները։ Եկեղեցւոյ ներսն ալ զարդարուած է իւղաներկ պատկերներով[4], *որոնցմէ մաս մը եղծուած է եւ Խաչատուր կաթողիկոսը կողակն ամբողջապէս կապոյտներկել տուած է — միայն քանի մը պատկերի խնայելով։*

Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը, հիւսիսային խորշի մերձ, դրուած է կաթողիկոսական աթոռը։

Եկեղեցին ունի երեք դուռ եւ 16 *պատուհան (ութ հատ ալ գաւթին մէջ կը բացուին)։ Արեւմտեան դրան ճակտին վրայ դրոշմուած է «Շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ գաւիթս ի թվին* ՌՄԾԲ (1803) *արդեամբ Թումա կաթուղիկոսին եւ ձեռամբ Ոստնեցի ուստա Նախապետին ու ռէս Թաթոսին, որք կարդայք, տուք զողորմին»։ Հ. Ն. Ակինեան ճշգրտօրէն կը սրբագրէ* «ՌՄԺԲ» (1763). *հմմտ. Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա* 1920, *էջ* 158)։

Եկեղեցին հարուստ է բարձրաքանդակներով, որոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորներն են Գագիկ Արծրունիի բարձրաքանդակն եկեղեցւոյ արեւմտեան պատի վրայ եւ Սահակ ու Համազասպ Արծրունիներունը հարաւային պատին վրայ։ Սոյն բարձրաքանդակներու եւ ուրիշ քանդակներու, ինչպէս եւ եկեղեցւոյ ընդարձակ նկարագրութիւնն ըրած է Ե. Լալայեանց Ազգագրական Հանդէսի մէջ (հմմտ. 1910, *էջ* 197—212, *հմմտ. նաեւ Արաքս,* 1898, *էջ* 74—75)։ *Թոյլ կու տամ ինձ այս տեղ յառաջ բերելու Լալայեանցի բարձրաքանդակներու եւ քանդակներու նկարագրութենէն մաս մը — անոնց մասին գաղափար կազմելու համար։ Կը գրէ՝*

«Ինչպէս տեսցինք, ամբողջ եկեղեցին ծածկուած է բարձրաքանդակներով, բաւական նուրբ, սակայն երբէք չեն կարող համեմատուել Անիի քանդակների հետ, նկատելի է նաեւ, որ թէ մարդկանց եւ թէ կենդանիների մարմնի մասերի համաչափութիւնը կատարելապէս պահպանուած չէ։ Լինչի կարծիքով այս քանդակները կարող են մի նշանաւոր օղակ կազմել ասորական արուեստի եւ արաբական ու բիւզանդական արուեստների միջեւ։

Պատմական տեսակէտից ամենանշանաւոր քանդակը եկեղեցու հիմնադիր Արծրունու բարձրաքանդակն է, որ կերտուած է եկեղեցու արեւմտեան պատի վրայ։ Գագիկը քանդակուած է ամբողջ դիրքով, մօտ 1½ *մետր բարձրութեան, ձախ ձեռին բռնած այս եկեղեցու մանրաքանդակը, որը ցոյց է տալիս աջ ցուցամատով։ Սրա առջեւ երկու հրեշտակ բռնած են մի խաչ՝ շրջանակի մէջ դրուած։ Գագկի հանդէպ կանգնած է Յիսուս, այն դիրքով, որ կարծես օրհնում է Գագկին։ Յիսուսի ձախ ձեռքում կայ մի գիրք, որի վրայ գրուած է. Ես եմ լոյս աշխարհի։ Գագկի եւ Յիսուսի կողքերին մի մի վեցթեւեան հրեշտակ։*

Գագկի գլխին կայ ականակուռ թագ՝ լուսապսակով պատած, ուսերին ձգուած է մի

---

[4] *Մկօն (Հմմտ. Արձագանք,* 1882, *էջ* 314) *կ'արտայայտուի «Թէեւ պատմաբանը (Թ. Արծրունի) հիացած է այդ պատկերների վերայ, բայց դոքա այժմ չէ թէ բաւականութիւն չեն կարող տալ մեր ճաշակին, այլ եւ զուրկ են ամէն գեղարուեստական պահանջից»։*

վերարկու, ամբողջովին նշխերով պատած, որոնց մէջ նկատելի են թռչուններ. մի գեղեցիկ ճարմանդով վերարկուն ճարմանդուած է կրծոսկրի մօտ, վերարկուի տակից հագած է մինչեւ՝ գօտկատեղին հասնող թեւաւոր շոր, գլխաւորապէս պարուրաձեւ նշխերով: Ինձ թւում է, որ այդ շորի կուրծքը եռանկիւնաձեւ բացուած է, եւ տակից երեւացող նոյնպէս պարուրաձեւ նշխերով հանդերձը շապիկն է, որի նմանը այժմ եւս գործ է ածւում այս կողմերում: Շալուարը միանգամայն նման է մեր նկարագրած տեղական, շալուարին, միայն ո՛չ թէ փողկի մի, այլ երկու կողմից ունի ասեղնագործ, լայն երիզ: Սրա երիզը պատած է երկու շարք պարուրաձեւ նշխերով:

Գագկի երկրորդ բարձրաքանդակը գտնւում է արեւելեան պատի վրայ, խաղողի այգի ներկայացնող երիզի մէջ. — Գագիկ թագաւորը ծալապատիկ նստած է բարձի վրայ, աջ ձեռին ունի մի բաժակ, իսկ ձախ ձեռը ձգել է խաղողի մի ողկոյզի: Գագկի երկու կողմում կան մի մի մանկլաւիկ, որոնցից մինը նուռ է քաղում, իսկ միւսը խաղող:

Պատմական նշանակութիւն ունեցող երկու բարձրաքանդակ էլ կան հարաւային պատի աջ կողմը. — Սա ներկայացնում է մի ամբողջ տեսարան. — Երկու արջ միմեանց հետ կռւում են, սրանց թաթերի ներքեւ գտնւում են երկու քոթոթ: Արջերի վերեւ կայ մի թեւաւոր առիւծ՝ թռչունի գլխով, իսկ սրանից բարձր, շրջանակի մէջ մի սրբի կիսարձանի երկու կողմը կան մի ամբողջական բարձրաքանդակ, լուսապսակ գլխներով եւ փարաջանման հանդերձներով, որոնցից մինը պարզել է ձեռքերը այնպէս, որ կարծես խաչակնքում է: (Տես բնագրի միջի պատկերը:) Առաջնի գլխի մօտ գրուած է. Սբ. Համազասպ Վասպուրականի իշխան, իսկ միւսի, խաչակնքողի, նոյնպէս գլխի մօտ՝ Տէր Սբ. Սահակ եղբայր Համազասպայ, մարտիրոսք եւ վկայք Քրիստոսի: Սրանց հանդէպ քանդակուած է մի արծիւ, որ իւր մագիլների մէջ առած է մի աղաւնի. սրանից էլ վերեւ կայ գառնագլուխ, թեւաւոր մի թռչուն, բարձրում մի սրբի պատկեր, շրջանակի մէջ:

Այժմ սկսենք նկարագրել միւս բարձրաքանդակները՝ սկսելով բարձրից:

Եկեղեցու քիւի տակ փոքրիկ դիրքով քանդակուած են մի շուն, որ հալածում է մի նապաստակի, մի ուրիշ շուն, որ ընկած է մի այծեամի հետեւից. մի յովազ, որ պատառոտում է մի եղնիկ, երկու աղաւնիներ կտուց կտցի են տուած, մի որսորդ, որ բռնած է որսած ցլի վզակապից, չորս ոչխար նստած եւ երկու առիւծ կանգնած: 10 մարդկային գլուխ եւ մի առիւծ (հիւսիսային պատի ձախ կողմը), մի առիւծ, 12 մարդկային գլուխներ, մի նապաստակ, մի առիւծ, դարձեալ մի նապաստակ, մի թռչուն, մի առիւծ, դարձեալ երկու նապաստակ, երկու թռչուն կտուց կտցի տուած, ինչպէս նաեւ երկու աղաւնի նոյն դիրքով, միայն սրանց մէջ մի օձ, (որ եկել է թունաւորելու սրանց սիրային երջանկութիւնը), մի աղաւնու տակ էլ երկու ձու, մի թռչունի բուն, մէջը մի ձու. մի ցուլ, մի յովազ, երկու աքաղաղ կռուելիս, մի առիւծ, մի գառ, մի եղջերու, մի խոզ:

Վերեւի երիզը, որ կարծես ներկայացնում է խաղողի այգի, մեծ մասամբ ողկոյզներից բաղկացած լինելով, ունի մի շարք շատ հետաքրքրական տեսարաններ. այսպէս՝ եթէ դիտելու լինենք արեւելեան կողմից, Գագկի բարձրաքանդակի ձախ կողմից, կը տեսնենք.

Մի մարդ բռնել է փախչող նապաստակի պոչից, մի ձիաւոր նետ է արձակում մի արջի վրայ, որ արդէն իւր առաջի թաթերը ձգել է սրա նստած ձիու գաւակին, մի մարդ մէջքին մի կողով, եւ ձեռքին մի գամբիռ, մի մարդ, որ դաշոյնը խրել է մի արջի կողք, մի թռչուն, որ խաղող է ուտում (հիւսիսային պատի վրայ). մի այգեպան, որ ձեռին բահ բռնած այգին է ջրում, երկու երիտասարդ կռւում են միմեանց հետ, մի երիտասարդ պարսատիկով խփում է խաղող ուտող թռչունին, մի նստած գառ, որ մուռթը պարզել է դէպի ողկոյզը, երկու բադ, երկու ուլ, մէկ ինծ, մի թռչուն եւ մի ճագար միմեանց մօտ կանգնած են. մի կին, որ հաց է տանում այգին ջրող մի ուրիշ այգեպանի, մի որսորդ իւր որսորդական շան եւ բազէի հետ, որ ուզում է որսալ թփերի միջի արջն ու վարազը: Արեւմտեան պատի վրայ. մի այծ իւր ուլիկի հետ, մի արջ, որի մի քոթոթը ծիծ է ուտում, իսկ միւսը բարձրացել է մէջքին, մի մարդ՝ ձեռին ձմերուկ, մի մարդ եւ մի արջ միմեանց հետ կռուելիս, իսկ մի ուրիշ մարդ ծառը բարձրացած, երկու խոյ կռուե-

լիս, մի որսորդ խփում է արդէն նետահար եղած արջի․․․։

Այժմ անցնենք միւս բարձրաքանդակներին, որոնց մեծագոյն մասը կրօնական է․

Արեւելեան պատի գրեթէ կենդրոնում, ներսանկուածների վերեւ բոլորող կամարների միացման տեղում մի շրջանակի մէջ քանդակուած է Ադամը՝ մատը պարզած դիրքով, եւ սրա երկու կողմում գրուած է․ «Եւ կոչեաց Ադամ անուանս ամենայն անասնոց եւ գազանաց» եւ կարծես իբր բացատրութիւն այս խօսքերի՝ Ադամի երկու կողմը քանդակուած են «ամենայն անասունք եւ գազանք» եւ սրանք այնքան շատ են, որ մի շարքով շարուած են եկեղեցու չորս պատի վրայ էլ։ Սրանցից շատ շատերը ոչ թէ՝ բարձրաքանդակ, այլ կիսարձաններ են, մօտ կէս մետրաչափ դուրս ցցուած պատից։ Եթէ սկսենք դիտել Ադամի ձախ կողմից՝ կը նկատենք․ — առիւծ, գայլ, արջ, ընձուղտ, վայրի ցուլ, գայլ, եղ․ եղնիկ, խոյ, ոչխար, գոմէշ, ձի, ջորի, ուղտ, հնդկահաւ, բազէ, արծիւ, սիրամարգ, փասիան եւ այլն։ ․․․

Հիւսիսային պատի լուսամուտի աջ կողմում քանդակուած է կենաց ծառը, որի բնին փաթաթուած է գազանի թաթերով օժտուած օձը, եւ խօսում է իւր առջեւ չոքած Եւայի հետ։ Մի քիչ հեռու, լուսամուտի ձախ կողմում քանդակուած են Ադամի եւ Եւայի՝ մօտ մէկ ու կէս մետրաչափ բարձրաքանդակները, կենաց ծառի երկու կողմը կանգնած։ Եւան ուտում է բարւոյ եւ չարի գիտութեան խնձորը եւ յորդորում Ադամին՝ իւր օրինակին հետեւելու։

Նոյն պատի վրայ կայ նաեւ Սամսոնի երկու մետր բարձրութեան բարձրաքանդակը, աջ ձեռում բռնած փղշտացու գլուխը՝ մազերից։ Սրա մօտ Եզեկիէլ մարգարէն, որի աջ կողմից մի ուրիշը, իսկ բարձր, շրջանակների մէջ երեք կիսարձաններ։ Փոքր ինչ հեռու դարձեալ Սամսոնը, որ սուրն առիւծի երախն է խրում, սրանից վերեւ երկու աքաղաղ կռւում են, իսկ ներքեւ կանգնած է մի մարդագլուխ, թեւաւոր թռչուն։

Հիւսիսային պատի աջ կողմում Ամովս մարգարէի, Ս․ Կիրակոսի եւ մի այլ սրբի կիսարձաններ շրջանակներով, որոնց ներքեւ Ս․ Թէոդորոս, Ս․ Սարգիս եւ Ս․ Գէորգ, երեքն էլ ձիաւոր, առաջինն սպանում է մի վիշապ, երկրորդը՝ մի յովազ, իսկ երրորդը՝ ձեռներն ու ոտները կապուած մի մարդ։ ․․․

Արեւելեան պատի երկու ներսանկուածների միջեւ բացուող պատուհանի գլխին բոլորում է ողկոյզի քանդակներից բաղկացած մի կիսաբոլոր կամար, իսկ աջ ու ձախ կողմերին մի մի սրբի, թերեւս Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների բարձրաքանդակ։ Սրանից ներքեւ մի առիւծ, մի յովազ եւ մի եղնիկ։ Սրանցից աջ, մի կլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի կիսարձան, աջ կողմում Յովհաննէս Մկրտչի, ձախում Ս․ Գրիգոր Լուսաւորչի բարձրաքանդակները, իսկ սրանց ոտների մօտ մի առիւծ»։

Եկեղեցւոյ գմբէթը տասնուվեց անկիւնով է եւ ունի ութը պատուհան, որոնց վրայ կը բոլորուին ծաղիկներու եւ կաքաւներու քանդակներով գեղազարդարուած կամարներ։

Եկեղեցւոյ երկարութիւնն է 15·40 մետր, լայնութիւնը՝ 12·60 մետր, բարձրութիւնը գրեթէ 20 մետր։

Զանգակատունը հարաւային դրան առջեւը կը գտնուի։ Զորս քառակուսի սիւներու վրայ կը բոլորուին պայտաձեւ կամարներ եւ ատոնց վրայ կրկին քառակուսի սիւներ եւ անոնց վրայ ալ պայտաձեւ կամարներ։ Ասոնց վրայ կը հանգչին վեց կլոր սիւներ կրելով վեցանկիւնի գմբէթ մը, որմէ կախուած են զոյգ զանգակներ։ Զանգակատան վրայ արձանագրուած է՝ «Շինեցաւ զանգակատունս արդեամբք աստուածասէր իշխանացն Ախիջան եւ Գէորգ աղայիցն յանուն սուրբ Համբարձման ի յիշատակ ննջեցելոցն եւ կենդանեացն»։

Գաւիթը հասարակ շէնք մըն է եւ ունի երկու պարզ դուռ եւ ինը պատուհան։ Հարաւային դրան վրայ գրուած է «ի ՌՄԺԲ (1763) եւ շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դարպաս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ, որք աղօթէք տուք զողորմիս»։

Ս․ Խաչի հիւսիսային դրան հանդէպ շինուած են երկու կամարակապ փոքրիկ մատուռներ, որոնցմէ մէկուն մէջ զետեղուած է միւռոնի կաթսան եւ միւսին մէջ դրուած են քահանայական զգեստներ եւ հոն քահանաները կը զգեստաւորուին, վասն զի միանգամայն աւանդատուն է։ Ս․ Խաչ եկեղեցւոյ ձախակողմեան աւանդատան մէկ կողմը արձանագրուած է «․․․դարուն կռակի իմով ձեռամբ Գագկա հայոց արքայիս», իսկ եկեղեցւոյ հարաւային կողմը, տանիքի մերձ «․․․ խարհակալ թագաւորութեան․․․ հայկաղեան ...ցի զգումբէթ Հայոց» (հմմտ. եւ Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 277)։

Ս. Խաչի[5] անդին հարստութիւնը կը կազմէ կենաց փայտի մէկ մասունքը, որ եկեղեցւոյ աջակողմեան խորանին մէջ կը պահուի (հմմտ. ի մէջ այլոց Տաշեան Հ. Յ., Մայր ցուցակ Մխիթ. Մատ., էջ 879)։

Ս. Խաչի հարաւ արեւելեան կողմը կը գտնուի Ս. Ստեփանոս կիսաւեր եւ փոքրիկ եկեղեցին, շինուած 1293ին Ստեփանոս կաթողիկոսի օրով Հոռոմշահի որդի Սարգսի եւ Ստեփանոսի ծախքերով (աւանդութեան մը համեմատ շինուած Վարդ Պատրիկի հրամանով եւ Սիմէոն ճգնաւորի խորհրդով, հմմտ. Ազգր. Հանդ., 1913, էջ 23)։ Այն եկեղեցւոյն դրան ճակատին վրայ արձանագրուած է՝

«ՉԽԲ (1293) ի հայրապետութեան Տռն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրաւնաւորացն Սարգիսի եւ Ստեփաննոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս»։

Աղթամարի կղզիին արեւելեան հիւսիսային ծայրը կայ փոքրիկ մատուռ մը, որ կը համարուի Թամար թագուհիին աղօթատեղին։ Կ՚աւանդուի թէ հոս եւ ոչ թէ Ձորոյ վանքի մէջ ամփոփուած ըլլայ Յովհաննէս Ջ. Դրասխանակերտցիի մարմինը։ Իսկ կղզիին արեւելեան-հարաւային ծայրը կան երկու մատուռներ Ս. Գէորգի եւ Ս. Աստուածածնի նուիրուած։ Վերջինս կարմիր քարերով շինուած է եւ կը կոչուի նաեւ Կարմիր եկեղեցի։

Ս. Խաչի արեւելեան կողմն է կաթողիկոսներու յաւիտենական ննջավայրը՝ գերեզմանոցը, ուր շիրիմներու վրայ կարելի է կարդալ մի քանի արձանագրութիւններ եւ իմանալ ննջեցեալը։

Եկեղեցւոյ կից շինուած են կաթողիկոսարանը կամ վեհարանը, ուսումնարանն ու միաբաններու եւ ուխտաւորներու սենեակները կամ բնակավայրերը[6]։

Վեհարանի դրան ճակտին վրայ արձանագրուած է «Վեհարանս եւ դպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ ձօնեմ բազմակարօտ իմ ազգին ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ երկրորդ վեհապետին յաղթական, թէպէտ եռանդ սիրոյս վաղուց սոսկալէր, բայց զբաղմունք իմ հոծ գործով ոչ ներէր, քան զամէն ինչ նուիրական էր հոգւոյս ընդ շինութեանց զբարոյական առեալ լոյս, ուսումնասէր մանկամբ հայոց ջանալ միշտ, զիմ ռակիր ժողովրդեան ջնջել վիշտ. Տէր Խաչատուր կաթուղիկոս Ռշտունցի, ձեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի»։

Իսկ վերնայարկ սենեակներու ճակատին կայ՝ Սենեակք այսոքիկ հիմանց նորոգի ջանիւք Յակոբայ եպիսկոպոսի բնիկ Խիզանցի Խարխոյ գիւղացի, բնակողք ի սմա միշտ ուք զողորմի թվ. ՌՅԻԲ (1873, Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 209—210)։

Աղթամարի «դրսի վանքն»է Ախավանքը, որ կը գտնուի Բզնունեաց ծովի եզերքը։ Ունի օդասուն եւ կոկիկ սենեակներ, վեհարան կամ կաթուղիկոսարան, ուր տարւոյն մեծ մասը կ՚անցնէր կաթողիկոսը (Փորձ 1879, V, 62)։ Ունի նմանապէս ագարակ ու շտեմարան եւ լաւ ջուր, որ նաւով ամէն օր կղզին կը տարուի բնակիչներու խմելիքի համար։ Ախավանքի շէնքերու մեծ մասը կառուցուած է ջանքովը Յակոբ եպիսկոպոս Հիզանցիի (հմմտ. Սրբավայրեր Շէրենցի, էջ 116—117 եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5402)։ Դրսի վանքն իր շուրջն ունի ընտիր վարելահողեր, հանդեր ու հովիտներ, մրգաւէտ պարտէզներ ու պրակներ։ Արտօսի եւ Անոսի լանջերէն զուգուալով սահող երկու մեծ առուներ հանդ ու այգեստան կ՚ոռոգեն եւ կը դարձնեն վանքապատկան ջաղացները (Սրբավայրեր, էջ 116—117)։

Այս անպաճոյճ նկարագրութենէն յետոյ հոս կը յաւելում Թ. Արծրունիի գեղեցիկ նկարագրութիւնն ու տեղեկութիւնները նկատմամբ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն՝

«Յաղագս գերապայծառ եւ պանծալի եկեղեցւոյն, որ յԱղթամար քաղաքի, որոյ նիւթ նպաստաւորութեան քարանցն բերաւ յերկրէ հեռաստանէ, զորոյ մեք գիրն եւ զտեղին հաւաստեաւ յայտ արասցուք։

Ի ժամանակս շինութեան հոյակապ եւ հռչակաւոր եւ բարձրանշան քաղաքին Աղթամարայ բարձրացոյց Փրկիչ մեր Յիսուս զբազուկս օծելոյն իւրոյ Գագկայ հարստահարել զգազանաբարոյ ազգն Իսմայէլի, զոր կապեաց զձեռանէ իւրմէ հաստահիմն խորհըրդովք եւ պատերազմական ուժեղ արութեամբք իբրու դանդանաւանաւ խլեք զկզակս նոցա ճմլեալ թուչնացուցանէր․․․։ Եւ յառնել արքայի զայսոսիկ յաճախեաց պատերազմաւ եւ ի վերայ Ասորեստանի եւ զաւառս բազումս ամրոցովքն հանդերձ ինքն ձգեալ կորզեաց։ Եւ տեսեալ մերձ ի դրունս Ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ի գեօղն Կոտոմ կոչեցեալ, լինելով սեփհականաբար Ջուրարեկն կոչեցեալ ազգի սպառ սպուռ կորուսեալ ջնջէ զազգն եւ զշինուածս ամրոցին ի հիմանց տապալեալ՝ զքարինս նորա բարձեալ բերէ ի վերայ մկանաց ծովուն ընծայելով ի նիւթ շինութեան սրբոյ եկեղեցւոյն, կանգնելով փոխանակ բաղնաձեւ պղծալից յարկաց զտաճար փառաց։ ․․․

---

[5] 1656ին Փիլիպպոս Մոկացին Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ի տես կ՚երգէր՝ «Տաղ Աղթամարայ Սուրբ Խաչին. փառաց անեղի տաճար տէրունի, Տուն եւ Տաղաւար հոգւոյն ճշմարտի» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. յիշատ. Երեւան 1926, թղ. 25ա—33ա)։

[6] Հմմտ. Արեւելք, 1901, Թ. 4737 եւ Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 5392 (Արտաշէս)։

Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր լի իմաստութեամբ եւ զօրաւոր ի գործս իւր հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանագործ արուեստիւ եւ զոր վերագոյնն ցուցակ կրօնաւորն ձեռն տայ նկարագրել զքարինսն ճշգրտագործ նմանահանութեամբ սկսեալ զԱբրահամայ եւ ի Դաւթէ եւ մինչեւ ցտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զդասս մարգարէից եւ առաքելոց յօրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանագործ տեսլեամբ։ Ստեղծագործեալ ջոկադրէ եւ ի կարգս եկեղեցւոյ զհոլովս երէոց եւ զերամս հաւուց, միանգամայն եւ զդասս գազանաց խողից եւ առիւծուց, ցլուց եւ արջոց ընդդէմ միմեանց զարդարեալս զկենդանականին նոցա յուշ առնելով զմայր, որ է յոյժ ըղձալի իմաստնոց, ածեալ զթիկամբք եկեղեցւոյն եւ շրջապատ պարունակ (բարունակ) մի պանծալի մանրամասն հատուածովք յօրինեալ, կերպագրեալ որթս խաղողաբերս այգեգործովք եւ գազանովք եւ սողնովք հանդերձ համակեալք, որոց եւ կերպարանքն այլ եւ այլ զանազանութեամբք ըստ իւրաքանչիւր մասին առբերեն զտեսակս։

Իսկ ի չորից կողմանց ի վերայ գագաթան սրբութեանցն ճշգրտագործեալ զչորից աւետարանչացն պատկերս, որք եւ արժանաւորապէս իսկ են պսակ ուրախութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ վերագոյն քան զամենայն սուրբս։

Նկարագրեալ է տեսանադրելով եւ զփրկչական պատկերս, որ վասն մեր զգեցաւ մարմին երեւելով մարդ եւ է ի կամարս արեւմտական խորանին նմանական ճշգրտութեամբ յօրինեալ է ընդդէմ Փրկչին եւ զխառազարդ պատկեր արքային Գագկայ, որ մեծագործ հաւատով բարձեալ ունի զեկեղեցին, ի վերայ բազկանցն իբրեւ զափորն ոսկի լի մանանայիւ եւ իբրեւ զտուփ մի ոսկի անուշահոտութեամբ լցեալ, կայ առաջի Տեառն, կերպագրեալ այնպէս, որպէս թէ զթողութիւն խնդրեսցէ մեղաց ․․․։ Դարձեալ եւ ի հարաւակողմն ի վերայ դրան եկեղեցւոյն յօրինեալ է ի տեղի զահոյից ի բարձանց ի խոնարհ կամարաձեւ աստիճանօք զէջն ունելով, որպէս զի լիցէ տեղի աղօթից թագաւորին զուսպ եւ զերծ ի մարդկանէ, որով ի միտս իւր եկեալ անզբաղապէս ընդ Աստուծոյ խօսեսցի։

Իսկ ի ներքուստ կողմանէ զսրբութիւն սրբութեանցն հրաշալիս իմն յօրինէ նկարապաճոյճ գեղովք դրամբք արծաթապատօք եւ լի ոսկեհուռն զարդիւք ոսկեպատ պատկերօք եւ ակամբք պատուականօք եւ մարգարտահիւս զարդիւք եւ պէսպէս երեւելի եւ պայծառ սպասիւք, զոր հրաշափառապէս երեւեցոյց մեզ երկրորդ Երուսաղէմ, միանգամայն եւ դուռն վերին Սիոնի․․․։

Իսկ զոր նաւակատեաց սորա դասիւք եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց չքեղացուցանելով տօն մեծ ուրախութեան կատարէ մեծապարծ պարծանօք յիշատակ ազգաց յազգս։ Ահա ասացաք որ ինչ յաղագս սրբոյ եկեղեցւոյն»։ (Թովմայի Արծրունւոյ՝ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ 1887, էջ 297—299։)

«Եւ քանզի էին ի դրան արքունի զումարեալք արուեստաւորք բազումք։ ․․․հրամայէ թագաւորն շինել տաճար մի քառանկիւն Ի․ կանգնաւ ունելով զչափ լայնութեան եւ երկայնութեան, նմանապէս եւ ի բարձրութիւնն, որոյ որմոյն լայնութիւնն երեք մեծաքայլութեամբ չափով ունի զպարզուածն զունդ անապակ կրոց եւ քարի, իբրեւ զհալուածս կապարի եւ պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ եւ շինուած տաճարին ի հիմանց անտի մինչեւ ցգլուխ նորին ի թուխս կազմեալ առանց սեան ունի զհաստատութիւն եւ է որ արդարեւ արժանի զարմանալոյ ի վեր քան զմիտս։ Ունի եւ խորանս կամարակիցս եւ անկիւնս եւ շրջապատս գեղապաճոյճս անթիւ մտաց եւ անզննելի աչաց, ունի եւ զումբէթս երկնահարթս՝ ոսկեզարդս եւ լուսաճաճանչս․․․»։

Եւ է կարգ շինուածոյ տաճարին ահեղ իմն եւ զարմանալի եւ այնքան բարձրագոյն եւ անհաս է մտաց զոր օրինակ թէ իմաստուն ոք այր ընդ մի կարգ խորանի միոջ զբազում ժամս նայեսցի, արտաքս ելեալ ոչինչ յորոց նայեցաւն պատմել ումեք կարասցէ: Վասն զի են ի նմա ոսկեզարդ զահոյք, յորս բազմեալ երեւի արքայ նազելի ճոխութեամբ շուրջ զիւրեաւ ունելով պատանեակս լուսատեսակս, սպասաւորս ուրախութեան ընդ նմին եւ դասս գուսանաց եւ խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս, անդէն եւ սուսերամերկաց հոյլք եւ ըմբշամարտաց պատերազմունք· անդ եւ դասք առիւծուց եւ այլոց գազանաց եւ անդ երամք հաւուց զարդարեալք ի պէսպէս պաճուճանս, զոր եթէ զամենայն որ ի նմա գործք ի թիւ ոք կամեսցի արկանել բազում աշխատութեան պէտք են անձինն եւ լռողաց:

Եւ է փառք տաճարին ահեղ իմն եւ զարմանալի եղեալ են ի նմա դրունք հաստածոյք մանր յօրինուածով եւ հրաշալի գեղգեղմամբ, ի բանալն իւրեանց երկբացիկք են, օդաբերք զովացուցիչք, իսկ հուպ առ միմեանս զոլով երեւին իբրեւ զմի պատկեր:

Պատմեաց մեզ եւ հաւատարիմ ոստիկան մի ի գործավարաց քաղաքին, եթէ եմուտ ի շինուած տաճարին երկաթ լտերս իբրեւ ՄՌ եւ հաւաստապէս ճշմարտութեամբ նուազեաց ասելն, քան թէ առատութեամբն յաւելեաց ի բազումս: Իսկ եւ նիստ փառաց տաճարին յամենայն կողմանց գաւառին ի մէջ քաղաքին երեւի իբրեւ զմեծ մի բլուր, ոչինչ նուազեալ բարձրութեամբ քան զքարանձաւ ծայր կղզոյն» (Թովմ· Արծր·, էջ 295—296):

Հ· Ինճիճեան դիտել կու տայ որ Թովմաս Արծրունին իր նկարագրութեան մէջ Աղթամարի եկեղեցւոյն անունը չի յիշատակեր, թէեւ հարեւանցի կ'ակնարկէ թէ Ս· Խաչ ըլլալու է (Անդ, էջ 310 որոշ կը յիշատակուի՝ Ս· Խաչ): Նա կը համարի թէ՝ Ս· Խաչ կոչուած ըլլալու է Դպրավանքի Ս· Խաչին հոս ամփոփուելովը, վասն զի Վարդան Աշխարհագիրն իսկ եւ իսկ յետ շինութեան յԱղթամարի (ի ձեռն Թէոդորոս Ռշտունիի) կը յարէ «ի դպրավանից տարան զխաչն որ յանուն Ս· Աստուածածնին»[7] (Ստորագրութիւն, էջ 177):

Պատմական ստոյգ իրողութիւն է, որ Գագիկ Արծրունի թագաւորին մեծ մտքին եւ ուժեղ կամքին մէկ գեղեցիկ արդիւնքն է Ս· Խաչ, որուն կարող եւ ճաշակլի տէր ճարտարապետն եղած է անուանին Մանուէլ (հմմտ· նաեւ Saint-Martin, Mémoires hist., Բ·, էջ 428 եւ Ինճիճեան Հ· Ղ·, Հնախօսութիւն, Գ·, էջ 140):

Նորաշէն եկեղեցւոյն բացումը մեծահանդէս կը կատարուի (Բազմավէպ, 1897, էջ 380—388): Զայն կ'օծէ Գէորգ կաթողիկոսը, որ հետը կը բերէ Ս· Լուսաւորչի աջէն եւ ուրիշ մասունքներ: Հանդէսէն վերջ Եղիսէ հայրապետ կը կարգուի եւ Աղթամարի թեմը կը գծուի:

3. ԿԵԱՆՔԸ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԷՋ — ԳՐՉԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՂԿՈՒՄԸ

Ապագային վերապահելով Աղթամարի կաթողիկոսներու[8] մասին ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը հրատարակութիւնը[9], հոս պիտի բաւականանամ նշանակելով միայն այն անցքերն ու տեղեկութիւնները, որոնք ուղղակի Աղթամարի վանքին կը հային:

Աղթամարի կաթողիկոսութեան բուն շարքը կը սկսի Դաւիթ Ա· Արծրունիով (1113—1165?), որուն ժամանակ «ի նոյն աստուածաբնակ կղզւոջն Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչին» կը թաղուի Աբդլմսեհ Կիւրապաղատը: Հոն կ'ամփոփուի եւ անոր կողակցին աճիւնը (Թովմ· Արծր·, էջ 315):

Միթէ Դաւիթ կաթ·ի յաջորդներէ՞ն եղած է Ստեփանոս (Բ·) Աղթամարցին, որ

---

[7] Հոս «ի սուրբ կաթուղիկէն, յաստուածազարդ եւ գեղապանծոյն սուրբ եկեղեցւոջ եւ գեղապանծ անուանակոչութեան սուրբ Խաչին... եդ ի պահեստի զգանձս աստուածայինս զաթոռ մերոյ Լուսաւորչին զՊարթեւին Գրիգորի եւ զսեղան սրբարար աստուածային խորհրդոյն եւ զգօտին սուրբ միջոյն եւ զգաւազան ամենազօր աջոյն... եւ զհողաթափս աշխատաւէր ոտիցն սուրբ կուսին Հռիփսիմեայ եւ զփողապարն ներկեալ սուրբ արեամբն եւ զբազուկ սուրբ մարտիրոսին ողային Աբդլմսեհի... եւ զայլ եւս նշխարս մարտիրոսացն եւ զնշան տէրունական Խաչին, յորոյ վերայ էր կաթուած արեան կենարարին ընդելուզեալ ոսկով եւ մարգարտով, զոր ետ տէր ի ձեռն սուրբ եւ երջանիկ հայրապետին արհիեպիսկոպոսի Տեառն Դաւթի, որ դեռ եւս կոչի սուրբ Նշան Ապարանից» (Թ· Արծ[չար·], էջ 310):

[8] Աղթամար կաթողիկոսները Ս· Խաչ վանքի առաջնորդներն էին:

[9] Աղթամարի կաթողիկոսներու եւ կաթողիկոսութեան վրայ գրած են՝ Լեւոնեան Խաչիկ՝ «Աղթամարայ կաթողիկոսները սկիզբէն ցվերջ» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ· 1190—1200 եւ 1202—1205), Եփրիկեան Հ· Ս·, «Աղթամար» (Բազմավէպ, 1897 եւ 1896), Ակինեան Հ· Ն·, «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ», Վիեննա 1920 (Նախապէս հրատարակուած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ): Եփրիկեան եւ ուրիշներ չատ անգամ իրենց ուսումնասիրութիւններու մէջ նկատողութեան առած են «Աղթամարայ կոնդակը», զոր հրատարակած է Մաքսուտեան Մեսրոպ վարդապետը (Էջմիածին 1916) եւ որուն նոր բառերն ուսումնասիրած է Աճառեան Հ. (հմմտ· Բազմավէպ, 1923, էջ 366—360): — Աղթամարի մասին յօդուածներ ունի Եփրիկեան Հ· նաեւ «Գեղունի»ի (1905, էջ 66) եւ Բնաշխարհիկ Բառարանի մէջ (Ա·, էջ 100):

Յովհաննէս վանականի աշակերտած է (Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 41)։ Սոյն Ստեփանոսի յաջորդն է համանուն Ստեփանոս Գ. (1272—1296?), որուն օրով[10] կը շինուի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (հմմտ. վերը)։

Հաւանականօրէն 1296ին կաթողիկոս կ'ընտրուի Զաքարիա Ա. Սէֆէտինեան, որ շինարար գործունէութիւն կ'ունենայ. «Ի յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ ի կղզիս Աղթամար ի դուռն սուրբ Խաչիս շինեաց գեղեցիկ եւ մեծանիստ տեղեօք ի թիկունս սուրբ Խաչին գժամատուն մեծ յաւուրս ձմերայնոյ։ Իսկ ի կողմն արեւմտից գժամանակն (սրբագրել՝ գժամատունն) ամարայնոյ մեծանիստ կամարակապ ձեւով, կրակապ եւ սրբագործ, բերեալ գքարինս նորա յաշխարհէն Խլաթայ բազում աշխատանօք ի վերայ անդնդային ծովու եւ ետ գծագրել յիշատակ հոգւոյ իւր գիրք որ կոչի Տօնական... եւ դարձեալ վերնատունս բազումս բնակութիւն ամարայնոյ շինեալ գեղեցիկս եւ վայելուչս ի վերայ դարպասին, զոր մեծ պարոնն Սեֆեդին էր շինեալ յաղագս դաւակին իւրոյ տէր Ստեփաննոսին եւ այլ բազում շէնս եւ անշէնս հաստատեալ հաւատով եւ յուսով» (Թ. Արծր. շար., էջ 322—323)։

Զաքարիա Աղթամարի նիւթականին նպաստ ընելու նպատակով կը հաստատէ «Վանական կողոպուտ» կոչուած օրէնքը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1193)։

Սոյն կաթողիկոսի օրով «յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար կը գրուի Աւետարան մը (Լումայ, 1903, Թ. 5, էջ 59) եւ Դանիէլ Աղթամարցին Թովմ. Արծրունիի պատմութիւնը կ'արտագրէ խոշոր յաւելուած մը կցելով անոր (Անդ, էջ 319—320)։ Այս Դանիէլ դուցէ աշակերտն էր Սիմէոնի, որ Խաչատուր քահանայի խնդրանքով 1277ին կը գրէր Գործք Առաքելոց, կաթուղիկեայ Թուղթք եւ Յովհաննու Աւետարան «ի կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ.)։ 1309ին Դանիէլ կը գրէ Թուղթք Պաւղոսի «ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի» (Հանդ. Ամս., 1923, էջ 73), իսկ 1316ին «ի գեղեցիկ եւ յամար կղզիս Աղթամար կոչեցեալ» կը սկսի գրուիլ Կիւրղի Կոչումն ընծայութեան (Կարինեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 749) եւ 1332ին Կարապետ կը գրէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպուրականի, էջ 182), իսկ Թաւրսան խաթուն Աղթամարի կը նուիրէ 1336ին գրուած Աւետարան մը (Անդ, էջ 186—190)։

Երկարատեւ կ'ըլլայ Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը։ Թէեւ չէ հասած մեզի անոր տապանագիրը, բայց բարեբաստօրէն ունինք անոր յաջորդին դամբանագիրն «ի թվին ՉՂԵ (1346) վախճանեցաւ աղքատասէր հայրապետն Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ազգաւ Արծրունի, Աստուծոյ ողորմութիւնն աթոռակից արասցէ զնա սրբոց հայրապետացն, ամէն» (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 210· Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1194 եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք Աղթ., էջ 61)։

Գրիգոր գրիչ 1355ին յԱղթամար կը գրէ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. հայ Ձեռ. Վասպ., էջ 202—203), իսկ 1366ին Ատոմ իր գրած Ոսկեփորիկին մէջ կը մաղթէ յիշել «եւ զուսումնակիցն մեր զՍտեփանոս կրօնաւոր ի սուրբ Խաչէն Աղթամարայ (Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր ցուց. Հայ. Ձեռ. Մատ. Մխիթ. ի Վենետիկ, Բ., էջ 846· հմմտ. եւ Թանգարան հայկ. հին եւ նոր դպրութեան, Ա., էջ ԺԴ եւ Բ., էջ ԺԱ)։ 1371ին կը գրուի ճաշոց մը, ուր յիշատակարանին մէջ կ'աւանդուի թէ Ս. Խաչի կրօնաւորներու թիւն է՝ 15 (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1194)։

Վերոյիշեալ Զաքարիայի անուանակիր՝ Զաքարիա Բ.ի (1369՞—1393) օրով «յաստուածաբնակ կղզւոյն Աղթամարայ ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս» 1389ին կը գրուի Ճառընտիր մը (Արարատ, 1911, էջ 764) եւ 1392ին Աւետարան մը (ի ձեռն Կարապետի, Լալայեանց, Ցուց. Վասպ., էջ 225—228 եւ 1393ին ուրիշ Աւետարան մը (Զաքարիայի ձեռքով, Նոտարք, էջ 1—2)։ Այս շրջանէն Աղթամարի մէջ կան սա արձանագրութիւնները «թվ. ՊԺԳ (1364, դուցէ ՊԻԳ=1374) Հայոց կաթողիկոս տէր (տեառն) Զաքարիայ կարողութեամբն Աստուծոյ եւ աջողութեամբ նորին կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգւոյ իմոյ, որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս» (Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւնք, էջ 278· Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 210) եւ «...Գուռճիբէկ եւ զկողակիցն Մէլիք խաթուն յիշեցէք ի Քրիստոս, թվ. ՊԻԵ» (1376,

---

[10] 1252ին. (?) Հայրապետ աբեղայ Աւետարան մը նուէր կու տայ «ի սուրբ Խաչի վանքն յԱղթամար» (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 219)։

Ազգր· Հանդ·, 1910, *էջ* 211· *Ակինեան Հ· Ն·, Գաւազանագիրք, էջ* 67)։

Զաքարիա Նահատակի յաջորդն է Դաւիթ Գ· (1393—1433), *որուն ժամանակ Գրիգոր Տաթեւացին Քաջբերունեաց նահանգը Աղթամարի իրաւասութենէն կ'ազատէ եւ որուն վերջին տարիները Փերի բէկ Աղթամար կը գրաւէ եւ վիշտ ու տառապանքի կ'ենթարկուին կաթողիկոսն եւ միաբանները*[11] (*Ակինեան Հ· Ն·, Գաւազանագիրք, էջ* 70—75· *հմմտ· եւ Դիւան, Ժ·, էջ* 10)։

Այս կաթողիկոսի օրով Աղթամարի մէջ գրչագրութիւնը բաւական կը զարգանայ·

Կը գրուին՝

1399*ին՝ Աւետարան մը ի ձեռն Զաքարիայի* (*Լալայեանց, Ցուց· Հայ· Ձեռ· Վասպ·, էջ* 235—236, 1400*ին՝ ուրիշ Աւետարան մը* (*Քոսեան Հ· Յ·, Ցուց· Հայ· Ձեռ· Արծնեան վարժարանի ի Կարին, անտիպ, Թ·* 16), 1401*ին՝ Ճառընտիր մը* (*Նօտարք, էջ* 14), 1403*ին՝ նորէն Աւետարան մը* (*Նօտարք, էջ* 19), 1404*ին՝ Մաշթոց մը* (*Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ·, էջ* 276), 1409*ին՝ Տօնական մը* (*Ակինեան Հ· Ն·, Հաւաք· Յիշատ·, էջմ· Թ·* 999), 1418*ին՝ նորէն Աւետարան* (*Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 311, *այլ՝ Ազգր· Հանդ·*, 1897, *Բ·, էջ* 286), 1419*ին՝ Ճաշոց մը* (*Նօտարք, էջ* 58), 1420*ին՝ դարձեալ Աւետարան* (*Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 322—323), 1421*ին՝ Աստուածաշունչ* (*որուն մասին ետքէն, երբ Վարագայ վանքին վրայ խօսիմ*), 1421*ին՝ Ճաշոց մը* (*Նօտարք, էջ* 67) *եւ Աւետարան մը ի ձեռն Խաչիկի* (*Ակինեան Հ· Ն·, Հաւաք· յիշատ· Գեղամ Տէր Կարապետեանէ*) *ու երեք Աւետարան՝* 1420*ին*, 1425*ին եւ* 1428*ին* (*հմմտ· Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 323, 382 *եւ Նօտարք, էջ* 87—88 *եւ Դիւան, Ժ·, էջ* 1—3)[12]։

Դաւիթ իր կենդանութեանը կաթողիկոս կը ձեռնադրէ Զաքարիա Գ· (1434—1464), *որ էջմիածնի կաթողիկոսութիւնն ալ իր անձին վրայ կը միացնէ եւ դեղակուր կը մեռնի։ Զաքարիայի արձանագրութիւններն են՝ «(Ես) Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիայ կարողութեամբն Աստուծոյ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգւոյս իմոյ, որք երկիր պագանէք յիշեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս, զԳրիգոր կազմող յիշեցէք ի Քրիստոս»* (*Նօտարք, էջ* 103) *եւ «Թվ· ՊՂԳ* (1444) *Ես Տէր Զաքարիա կաթողիկոս կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած սակս փրկութեան մելեք Ստեփաննոսի եւ խաթուն Մէլէքին ծնաւղացն Տուղշահ բէկի Տովլաթ չային Ասլան բէկին, որ երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս»* (*Ազգր· Հանդ·*, 1910, *էջ* 211*ին*)։ *Զաքարիայի կաթողիկոսութեան շրջանին կը գրեն՝*

1436*ին՝ Դանիէլ՝ Աւետարան մը* (*Նօտարք, էջ* 207), 1441*ին՝ նոյնը՝ դարձեալ Աւետարան մը* (*Նօտարք, էջ* 127, *Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 382), 1444*ին՝ Գրիգոր քահանայ՝ Մաշթոց մը* (*Նօտարք, էջ* 134), 1444*ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը*[13] (*Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 387 *եւ Նօտարք, էջ* 133), [1445*ին՝ Թումայ Մինասենց կը նուիրէ Գանձարան մը, Դիւան, Ժ·, էջ* 13 *եւ Նօտարք, էջ* 146], 1446*ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը* (*Նօտարք, էջ* 153 *եւ Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 393 *եւ Դիւան, Ժ·, էջ* 14)· 1448*ին՝ Ներսէս աբեղայ՝ Աւետարան մը* (*Նօտարք, էջ* 162)· *Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 404 *եւ Արծուի Վասպուրականի* 1859, *էջ* 182), 1452*ին՝ Գրիգոր՝ Աւետարան մը* (*Լալայեանց, Ցուց· Վասպ·, էջ* 414—416), 1452*ին՝ Մինասենց Թումայ՝ Նարեկ մը* (*Նօտարք, էջ* 170), 1452*ին՝ Ստեփանոս աբեղայ՝ Աւետարան մը* (*Ակինեան, Հաւաք· Յիշատ· Տէր Աւետիսեանի Նոր Ջուղայի հայ· ձեռ· ցուցակէն*), 1454*ին՝ Գրիգոր Աւետարան մը* (*Հանդէս Ամսօրեայ*, 1937, *էջ* 579, *հմմտ· Տաշեան Հ· Յ·, Մայր ցուց· Մխիթ· Վիեն·, էջ* 891), 1457*ին*[14]*՝ Ներսէս՝ Աւե-*

---

[11] *«Յամի Պ եւ ութսուներորդի* (1431) *Թուականութեան հայկազեան տումարիս անհնարին աղէտ եւ մեծ կսկիծ դիպեցաւ աշխարհիս մերում։ Վասն զի Ամիր Փիրի բէկն ազգաւ քուրտ Թոռն Ամիր Եզդնին էառ զաստուածապահ եւ զանառիկ կղզին Աղթամար, որ տեղի էր ապաստանաց ամենայն աշխարհացս եւ յառ եւ աւար զերութեան վարեաց զսպասք եւ զզարդք երկնանման տաճարին եւ զբոլոր ծովեզերեայս վանորէից եւ գեղօրայից· զաստուածաշունչ մատեանքս եւ զայլ անաւթք սրբութեանցն եւ ցան եւ ցրիւ ընդ ամենայն աշխարհ տարածեաց։ Որ եւ մի ի բազմաց գերելոցն է աստուածաշունչ եւ աստուածախաւս սուրբ Աւետարանս այս, որ է Աթանեան գիւղին...»* (*Լալայեանց, Ցուց· Վասպ· Թ·* 143, *էջ* 312/3)։

[12] *Ուր կը հրատարակուի յիշատակարան մը, որուն համեմատ «Ի ղանութեան ազգին Նետողաց Ամիրզա Սքանտարին» կ'առնուի Աղթամար։*

[13] *Թումայ Մինասենց* 1444*ին կը կազմէ սոյն Աւետարանը· հմմտ· եւ Դիւան, Ժ·, էջ* 12)։

[14] *Յիշատակարանի մը մէջ կայ «Ի Թուիս Հայոց ՋԶ* (1457), *որ ես անպիտան ծառայ սպասաւոր սրբոյն Թումայի առաքելոյ սքանչելագործ սուրբ գերեզմանին Տէր Աբրահամ վարդապետ, որ ի յԱղթամար սուրբ Խաչին առնլի չորս գումիշ (գոմէշ) եւ չորս եզ եւ աջի համբուրեց փարէն մեր վանիցն է, ով ոք յանդգնի սուրբ առաքելոյ անէծքն ի վերայ նորա եղիցի ամէն·*

տարան մը (Նօտարք, էջ 185), 1458*ին՝ Յակոբ կրօնաւոր Մաշթոց մը (Կար., Ցուց. էջմ. Թ.* 945), 1458*ին՝ Ներսէս Աւետարան մը (Արարատ,* 1910, *էջ* 625), 1460*ին՝ Ներսէս՝ Աւետարան մը (Ղալայեանց, Ցուց. Վասպ., էջ* 433), 1460*ին՝ Յովհաննէս Ճաշոց մը, որ հետեւեալ կարեւոր յիշատակագրութիւնն ունի.*

«Եւ արդ գրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ Ս. Ստեփանոսի ձեռամբ անարժան եւ մեղսամած դրչի Յովանիսի ի թուականիս մերում Ջ եւ Թ (1460)*... ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի...։ Եւ ես անպիտան գծողս Յովանէս տեսի զփափագ Ստեփանոս մուղդասուն, սկիզբն արարի եւ աւարտեցի... Եւ աղաչեմ յիշել ի Տէր Աստուած զանյաղթ նկարող սորա զտէր Մինաս սրբասնեալ կրօնաւորն, զքաղցրատեսն եւ զհեզահոգին, զողորմածն եւ զաղքատասէրն... որ եւ դ. տարի եղբայրական սիրով նախախնամեաց զմեզ յԱղթամար կղզիս...։ Ես Ղարիպշայ (որ եւ Ստեփանոս միայնակեաց) սուտանուն մուղդասի նուիրեցի զանձս (զգանձս) աստուածային սուրբ աթոռոյս սուրբ Խաչիս Աղթամարայ ձեռամբ նորընծայ հայրապետիս մերոյ Տեառն տէր Ստեփանոս կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ պարոն Սմբատայ եւ տէր Ստեփանոս արհիեպիսկոպոսիս, որ մականուն Գօզալ կոչի եւ սուրբ կրօնաւորացս տէր Յոհաննէս փիլիսոփայի, եւ տէր Աւետիս փիլիսոփայի, տէր Հէրապետ փիլիսոփայի, եւ տէր Ստեփանոս փիլիսոփայի, եւ տէր Յուսէփի, տէր Մինաս քաջ նկարող սորին, եւ տէր Ներսէսի, տէր Մկրտչի, եւ տէր Գրիգորի, տէր Յովաննիսի, եւ տէր Սարգսի, եւ քահանայից տէր Առաքելին, եւ տէր Մկրտչին, տէր Վարդանին եւ տէր Թումին։ Եւ տուաք զայս զանձ անկողոպտելի... ի դուռն սուրբ աթոռոյս եւ սուրբ զերահրաշ սուրբ Խաչիս... ամէն» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. էջմ.* 982, *ճաշոց, ընտիր նկարներով)։*

Նոյն թուականին (այս է 1460*ին) Յակոբ կը գրէ Աւետարան մը, որուն յիշատակարանին մէջ կ՚ըսուի.*

«Փառք... ուստի եւ տեսեալ զսորա անճառ փրկութեան խորհուրդ ոմն ի լուսակրաւն զարմից բարի կին մի Խոնձա, եւ ետ գծել զսուրբ աւետարանս...։ Եւ ետ զսայ ընծայ եւ նուէր ի դուռն սուրբ Աստուածածնին Արբերդու վանացն։ Եւ արդ ես յետինս ի դրչաց եւ անարժանս ի կրաւնաւորաց սուտանուն Յակոբ, կատարեցի զսայ... յաստուածաբնակ կղզիս յԱղթամար ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանիս ի հայրապետութեան Տեառն Զաքարիայի, որ տիրեաց էջմիածնի սուրբ աթոռոյն եւ սուրբ Աջոյն Լուսաւորչին... Եւ արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՋԹ (1460)*...։ Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ զԿիրակոս վարդապետն, որ միջնորդ եղեւ սուրբ աւետարանիս եւ ետ գծագրել զսա յիշատակ սոցա եւ իւրն եւ ի վայելումն իւրն եւ իւր միաբանիցն սուրբ եւ ընտիր կրաւնաւորացն տէր Կարապետին եւ տէր Մկրտչին եւ Տէր Խաչատուրուն եւ տէր Ներսէսին եւ միւս տէր Մկրտչին...։ Աստուած աւրհնէ զԱղթ եւ զիւր տանուտէրքն զմեծ եւ զփոքր զՎարդան եւ զԵւադչէն, զԹաւաքալն եւ զՋանիբէկն...։ (Ի լուսանցս) Եւ յայսմ ամի շինեցին զսուրբ Գէորգ եւ աշխատեցան... Թվ. ՋԺ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան,* 126)։

1461*ին՝ Գրիգոր կը գրէ Ճառընտիր մը (Նօտարք, էջ* 199), *Յակոբ՝ Աւետարան մը (Ղալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ* 436—438) *եւ Գրիգոր՝ Մաշթոց մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան,* 452)։

*Գրիգոր՝*1462*ին՝ կը գրէ Աւետարան մը, որուն յիշատակարանն է.*

«Փառք... ուստի եւ տեսեալ... հարազատ եղբարքն Սարգիս եւ Խաչատուր եւ տէր Աւագ... եւ ետուն զսա ընծայ եւ նուէր ի դուռն (այլ գրով) սուրբ Սարգիս զաւրավարին յաստուածապահ գեօղս Մընջկանց... եւ արդ ես... քահանայ Գրիգոր... կատարեցի զսա (զԱւետարանս) յաստուածապահ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս եւ նշանացս, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիա կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ պատրիարգ Վաղարշապատու եւ Աղթամարայ չնորհալից աթոռոյս, որ եւ յայսմ ամի եբեր տէր Զաքարիայ կաթողիկոսն զաջ սուրբ Լուսաւորչին ի յԱղթամար ի թուականիս Հայոց ԹԾ եւ ԺԱ... (յիշին ստացողք)... ընդ նոսին եւ զամենամեղ Գրիգոր գծագրող սորա աղաչեմ յիշել ի Տէր, նաեւ զծնօղքն մեր զԽաչիկ եւ զԱգլիզ մելիք

վկայ Աւետիս եպիսկոպոսն եւ այլ միաբանք սուրբ վանիցս» (Նօտարք, էջ 186—187)։

եւ զեղբայրն իմ զհուշակաւոր քարտուղարն զԹումայ կրօնաւորն, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս եւ զմիւսն եղբայրն զՆաւասարդ եւ զորդին իմ զԹումայ քահանայ, որ աւգնական եղեւ մեզ եւ զերկու գլուխն նա գրեաց եւ աշխատեցաւ ի կոկել Թղթիս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան 126):

Եւ 1463ին՝ Թումայ կ'աւարտէ Մայր Մաշթոց մը (Նոտարք, էջ 216): Այսպէս կը տեսնենք որ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան շրջանին Աղթամար եղած է փեթակ մը, ուր մեղուաջան գրչագիրներ՝ Գրիգոր, Թումայ[15], Ներսէս, Յակոբ եւ Յովհաննէս շատ մը արտագրութիւններ կ'ընեն:

Զաքարիայի կը յաջորդէ Ստեփանոս Դ. (1465—1489), որուն օրով Աղթամարի մէջ կը գրեն՝

1464—1465ին՝ (գուցէ 1495) Թումայ՝ Աւետարան մը (Թորոս Աղբար Բ., էջ 446—447), 1465ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը (Գաւազանագիրք, էջ 115), 1466ին՝ Մկրտիչ՝ Գանձարան մը (Նոտարք, էջ 224), 1467ին՝ Կիրակոս՝ Ճառընտիր մը (Նոտարք, էջ 229) եւ Հայրապետ՝ դարձեալ Ճառընտիր մը[16] (անդ, էջ 231), 1470ին՝ Գրիգոր՝ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 459—460), 1471ին՝ Թումայ՝ Աւետարան մը (Գէորգեան, Ցուց. Էջմ. 375), 1475ին՝ Ներսէս՝ Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Ջուղայի Հայ. ձեռ. Ցուցակէն Թ. 64), 1476ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը (անդ, Թ. 66), նոյն Թուականին՝ Թումայ՝ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. Վասպ., էջ 480—482), 1477ին[17] կը գրուի Աւետարան մը (Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 112), իսկ 1484ին Կոժայրին կը գրէ Շարակնոց (Կարինեան, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Էջմ. Թ. 1543):

Ստեփանոսի յաջորդին՝ Զաքարիա Դ. կաթողիկոսի (1489—1496) շրջանին կը գրեն՝

1490ին՝ Հայրապետ՝ Աւետարան մը (Աճառեան Հրչ., Ցուց. Հայ. Ձեռ. Նոր Բայազիտի, էջ 12. Հմմտ. Սմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 559) 1491ին[18]՝ Կարապետ՝ Մաշթոց մը (Թոփճեան, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Դատեան վարդապետի, Բ., էջ 55), 1492ին՝ Կարապետ՝ Աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 226), 1493ին՝ Յակոբ՝ Աւետարան մը (Անդ, էջ 519—521), 1494ին՝ Թումայ՝ Աւետարան մը (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Ջուղայի Հայ. Ձեռ. ցուցակէն, Թ. 78).

Զաքարիա Դ.ի մահէն վերջ կաթողիկոս կ'ընտրուի Ատոմ (1496—1510), որուն օրով Աղթամար կը Թալանուի. «Արդ ի վերջին տարիս եւ ի յայս դառն ժամանակիս ի Թվ. ՋԽԸ Քուրթն էառ զանաւիկ կղզին Աղթամար եւ բազում աւերս արար եւ այնչափ մալ եւ մատրուն հայի եւ տաճկի, աւարի եւ բնականի Թալանեաց եւ տարաւ» (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 317—318, Սարգիսեան Հ. Բ., Մայր ցուց., էջ 577. Հմմտ. եւ Բազմավէպ, 1905, էջ 493):

Ատոմի ժամանակ 1497ին Մատթէոս կը գրէ Աւետարան մը, (Կարինեան, Ցուց. Էջմ. Թ. 254) որուն Յիշատակարանն է՝

«Փառք... Աստանօր յանկ ելեալ աւարտեցաւ... սուրբ Աւետարանս այս ի Թուաբերութեան հայկազեան տաւմարիս ՋԽԶ ամի յանաւիկ եւ ի տիրախնամ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սարգիս զաւրավարիս եւ ի հայրապետութեան Տեառն Ատոմի կաթողիկոսի ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, յորում ի խիստ նեղութեան եւ ի չար ծառայութեան կամք ազգին Նետողաց, զի յոյժ նեղեն եւ կեղեքեն զազգս քրիստոնէից...: Զիս զանարժան եւ զմեղաւամած գծողս յիշեցէք ի Քրիստոս զՄատթէոս անուն կրաւնաւոր եւ զծնաւղսն իմ զԿարապետ եւ զՄոնձա խաթունն եւ զհաւրնեղբայրն իմ զտէր Յովանէս եպիսկոպոսն եւ զեղբայրն իմ զԱզիզ բէկ եւ զդեռաբոյս զաւակ նորին զԴարման եւ զԾերուն, պահէ ի դաւ ցամանէ. ամէն: Եւ զուսուցիչն իմ զտէր

---

[15] Աղթամարի միաբան Թումայ Մինասենցի յիշատակարաններէ մաս մը հրատարակուած է «Դիւան»ի մէջ, Ժ., էջ 1—14, ուր եւ իր մասին էջ ԻԵ—Իէ:

[16] «...Սոսկ անուն աբեղայ Հայրապետ բազում եւ մեծ աշխատութեամբ հասուցի զսա յաւարտումն, զկէսն ի սուրբ էջմիածինն եւ զկէսն յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ զմբէթայարկ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սարգիս զօրավարիս եւ այլ ամենայն սրբոցս որ աստ կան հաւաքեալ» (Նոտարք, էջ 231, Հմմտ. Ս. Սարգսի յիշատակութիւնը ի մէջ այլոց. անդ, էջ 133):

[17] Տարին անծանօթ, բայց Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան ժամանակ Ներսէս կը գրէ Մաշթոց մը (Իրաւունք, 1911, Թ. 5), իսկ ԺԷ. դարուն Ստեփանոս Աւետարան մը կ'արտագրէ (Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 545—546): Ստեփանոս կաթողիկոսին տեն 1481ին Լալ Ամիրաղէ Աղթամարի նուիրատուութիւններ կ'ընէ (Հմմտ. Լալայեանց, Ցուց. Հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 282—283):

[18] Գրիգոր Վարագեցին կը գրէ «ի Թուին ՋԽ (1491) Վրդանէս եպիսկոպոսն դարձեալ գողացաւ զսուրբ աջն Աղթամարայ եւ եբեր յէջմիածին» (Դիւան, Ժ., էջ 61):

Յակոբ կրօնաւորն․․․ ։ Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՅովսէփ կրօնաւորն, որ յոյժ աշխատութեամբ նկարեաց զսուրբ Աւետարանս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Էջմ. 158, 362ա)։

Ասոր յաջորդին՝ Յովհաննէսի (1510—1512) կարճատեւ կաթողիկոսութեան ատեն 1512ին Յովսէփ կը գրէ Շարակնոց մը (Բազմավէպ, 1905, էջ 492)։

Յովհաննէսի կը յաջորդէ 1512ին Գրիգորիս Ա. (1512—1544), որդի Իսկէնտէրի եւ Շահում Խաթունի, որ արտաքին բայց մանաւանդ գրական լայն գործունէութիւն կ'ունենայ։ Գրիգորիս Աղթամարցին իր կրթութիւնը կ'առնու Աղթամարի մէջ Գրիգոր Բաբունիէն եւ Յովսէփ Աղթամարցիէն, որոնք իրենց ժամանակին կրթուած մարդերէն էին. ինչպէս նա ինքնին կը վկայէ (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 21—23)։ Գրիգորիս մանուկ հասակի մէջ կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ եւ ցաւոտ սրտով կը տեսնէ գրաւումը Աղթամարի, ուսկէ կը ստիպուի փախչիլ Մեծոփայ վանքը։ Բայց յետոյ նորէն Աղթամար կը դառնայ եւ իր ժողովրդեան համար խանդոտ ու արդիւնաշատ գործունէութենէ վերջ կը մեռնի ապաղայ սերունդին կտակ ձգելով իր բանաստեղծական զգայուն տաղերն ու երգերը (հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 18—64. Կոչնակ, 1914, թ. 21 եւն)։ Իր աշակերտներէն անուանի է Զաքարիա Գնունի (հմմտ. Ակինեան Հ. Ն., Զաքարիա եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը, Վիեննա 1910, ուր եւ Յովսէփ, Եսայի եւ Գրիգոր Աղթամարցիներու մասին)։ Գրիգորիսի օրով եւ ԺԶ. դարուն Աղթամարի մէջ, որ յիշատակարանի մը մէջ կը կոչուի «գերահռչակ, զմբեթայարկ եւ երկնանման» (Հանդ. Ամս., 1915, էջ 33), կ'ըլլան հետեւեալ դոյզն արտագրութիւնները՝

Կարապետ Աղթամարցին 1524ին՝ Առինչի մէջ կը գրէ Աւետարան մը, որ կը նուիրուի Ս. Նշանի (Նաթանեան, Արտօսր Հայաստանի, էջ 147—150), 1526ին՝ ի Լիմ կը կազմուի Յակոբ կրօնաւորի գրած Աղուէսագիրքը (Պալեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. Ս. Սիոն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց Մաղնիսայի, Զմիւռնիա 1897, էջ 14—15), 1547ին[19] կը գրուի Մաշթոց մը (Կարինեան, Ցուց. Էջմ. թ. 1005), 1573ին՝ Մելքիսեթ կը գրէ Սաղմոսարան (Լալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 30)։

Գրիգորիս Ա.ի երկրորդ յաջորդը՝ Գրիգորիս Գ. կաթողիկոսը (1586°—1612°) Աղթամար իր գուրգուրանքին առարկայ կ'ընէ։ Իր մասին յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք «Աստուած ողորմի ասացէք փոքր Գրիգորիս կաթուղիկոսին, որ զարդարեաց աւետարանս հրաշալի ոսկով եւ արծաթով եւ ետ ի դուռն Խաչին Աղթամարայ, յիշատակ իւր ․․․ բազում յիշատակ արար սա ի դուռն Խաչիս եւ ետ չորս արծաթէ սկիհս, մեծ վառի խաչ մի եւ նորոգեաց զձմրան ժամատուն եւ զամառան եւ զսուրբ Ստեփաննոսի գլուխ սալեաց եւ ձիթաղաց մի կորտէ շինեաց յարեւելից կուսէ հանդէպ կարմիր եկեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ բանաւ, վասն այնորիկ զի ձմրայ էր տեղն։ Եւ յետոյ դարձոյց ի յարեւմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Յարութիւն եւ շինեաց ի հիմանց բազում աշխատանօք եւ ազգի ազգի վշտօք եւ այլ բազում առաստաղ նորոգեաց մեծ եւ փոքր զամէնն։ Եւ յետոյ գնաց յԵրուսաղէմ ․․․ եւ յետոյ դարձաւ յԵրուսաղէմայ եւ բերեալ ընծայ սուրբ Խաչին զարբաֆ չուրջառ մի հանդերձիւ, քիմխայ վարպագոյր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գտակ պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու շապիկ փառնգի, թագ մի թագաւորական, չորս արծաթէ ոսկի սկիհ, երկու ցնծղայ եւ այլ բազում յիշատակ արար սա ի ծածուկ եւ յերեւելի յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, հօրն Պարոն Սէֆէտնին, եւ մօրն Ղրիմ Խաթունին եւ եղբարց պարոն Խէտէնին, Սմբատին եւ Զաքարիայ եպիսկոպոսին, եւ պարոն Իսքանտարին, եւ քուեր Մարգարիտ Խաթունին, որ արծաթէ սկիհ մի ետ ի դուռն սուրբ Խաչին․․․ Աստուած ողորմի ասացէք տէր Բարսեղ լուսարարին, որ բազում կու աշխատէ ի հետ սուրբ Խաչին եւ խնամակալ սպասաւորին․․․» (Գաւազանագիրք, էջ 127—128, հմմտ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելուք Հայ Երուսաղէմ, էջ 77)։

Գրիգորիս Գ.ի[20] յաջորդներէն՝ Պետրոս

---

[19] Ճառընտրի մը աւանդութեան համեմատ 1556ին Ս. Խաչ եկեղեցւոյ կաթուղիկէն կ'իյնայ, բայց կրկին կը շինուի (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 151—153)։

[20] Գրիգորիսի օրով ինչպէս նախորդ յիշատակարանէն իմացանք Աղթամարի լուսարարն էր Բարսեղ, որուն մասին ունինք հետեւեալ յիշատակարանն ալ «ի թվ. ՌԾԱ. (1602) տէր Բարսեղ կրօնաւոր լուսարար սուրբ Խաչին, որ մականուն Գաղոց կոչի ետ վերստին նորոգել զԳանձատետրս եւ էառ յեղբօրորդւոյն զանձիւ զարտն, որ է մերձ Ախավանից սուրբ Զօրավարին եւ ոխփ արար գերահռչակ սուրբ Խաչին Աղթամարայ (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)։

կաթողիկոսի գերեզմանաքարի վրայ (յԱղթամար) գրուած է «Սրբազան յակուցեալ (հանգուցեալ) Պետրոս կաթողիկոս Թվ. ՌՃԺԹ (1670, Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211):

Բաղդասար կաթ.ի օրով (1736—1743) Աղթամարի վիճակը շատ աղաւաղելի կ'ըլլայ. «Ի ՌՃՂԲ Թուոյն մերում ի ժամանակս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ Ճահկեցւոյ Աղթամարու բոլոր վիճակքն զզուեցեալ ի... կաթողիկոսէն իւրեանց վասն անյարմար կացութեան եւ մանաւանդ զի զաթոռն իւրեանց ի սպառ անչքացոյց եւ ի ներքոյ բոլորից պարտուց էարկ եւ զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց եւ զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն, վասն որոյ ընկեցին զնա յաթոռոյն եւ զՆիկողայոս վարդապետն ում ընտրեալ արարին իւրեանց կաթողիկոս[21]» (Ջամբռ, էջ 95): Նիկողայոս կ'աշխատի կաթողիկոսութեան ու վանքին անկած վիճակը վերականգնել, ընդարձակել եւ «Ի սուրբ աթոռն ի յիշատակ կը թողու քանի մը գիրք» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1199 եւ Գաւազանագիրք, էջ 149):

Անոր յաջորդներէն Թովմայ Բ. (1761—1783) կը շինէ Աղթամարի եկեղեցւոյ գաւիթը (հմմտ. վերը):

Գուցէ այս կաթողիկոսէն է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «Ես Թումայ կաթողիկոս Հայոց կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած եղբաւրն իմոյ Աչոտին, եւ որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս զմեղապարտ Վարդանս զկազմող սորա յիշեցէք ի Քրիստոս»[22] (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 212):

Թովմայի տապանաքարին վրայ գրուած է՝

Ով սուրբ Նշան տէրունական,
Սեղան դաւին զենման,
Բարեխաւսեա ի մեծ ատեան
Վասն Թումայ կաթողիկոսին եւ ծնողաց...
Թվ. ՌՄԼ:

(Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211:)

Թումայի յաջորդին դամբանագիրն յԱղթամար շատ պարզ է՝ «Կարապետ կաթ. ՌՄԽԸ» (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 278), իսկ աոր հակառակաթոռ Մարկոսի տապանագրին վրայ կը կարդանք. «Ի յայս գուբս անձուկ ամփոփի մարմին անուն անամփոփ Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին ի սէր հայ ազգին եղեալ անձնուէր, սիրով մատղիր, 1788»[23] (Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211):

Կարապետին յաջորդին դամբանագիրն է՝ «Խաչս բարեխաւս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյն Խաչատուր կաթողիկոսին Թվ. ՌՄԿԳին» (Սարգիսեան, Տեղագր., էջ 278 եւ Բազմավէպ, 1898, էջ 516): Իսկ Խաչատուրի յաջորդներէն՝ Յովհաննէս Շատախեցիէն կան երկու արձանագրութիւններ՝ «Խաչս բարեխօսէ առ Աստուած վասն փրկութեան Յոհաննէս կաթողիկոսին Թվ. ՌՄՀԴ (1825) եւ «Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին ՌՄՂԲ (1843, Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211): Յովհաննէսի յաջորդին Խաչատուր Մոկացիին (որուն ոտքերը կը բեկանէ Աղթամարի միաբան Յովհաննէս վարդապետ) դամբանագիրն է՝

«Խաչս բարեխօս առ միածին,
Սակս փրկութեան հօտապետին
Վեհ Խաչատրոյ սրբազանին,
Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին
Ի մի հազար եւ հարիւրին
Հայոց մեծաց թուականին,
Յունիս ամսոյ երկտասնեկին»:

(1851 Յունիս 12, Ազգր. Հանդ., 1910, էջ 211):

Խաչատուրի յաջորդներէն համանուն Խաչատուր Շիրոյեան կը շինէ Ախավանից կաթողիկոսարանն ու դպրոցը եւ Աղթամարի թանգարանն, ուր կը հաւաքուին Ձեռագիր-

---

— 1638ին Ցոլաէփ Վրդ. Աղթամարի Աւետարան մը եւ չուրջառ մը կը նուիրէ (Լալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 828) եւ 1706ին Հայրապետ կը նուիրէ Աւետարան մը (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 1198):

[21] 1739ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ Մինաս կը գրէ՝

«Այլ եւ Աթոռն Աղթամարայ,
Նաեւ կղզի է ի ամին,
Ուր հրաշազարդ խաչն է ի նմին,
Զոր է շինեալ Գագկայ մեծին:
Եւ ոչ գտանի նման սմին,
Ի ձեռակերտս մարդկան սեռին
Ոչ ի Հայաստան 'ւ ոչ ի Լատին,
Ոչ ի Սաղիմ ու Էջմիածին»:

(Լալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 1042):

[22] Անթիւ արձանագրութիւն է (յԱղթամար) եւ այս «Ես Տէր Փիլիպպոս կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած կենակցին իմոյ Գինէի եւ որդւոց իմոց Խաչատրուն եւ Միքայէլին, որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Աստուած եւ եթող ինձ սուգ անմխիթար, որ երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս» (Ազգր. Հանդ., 1910 Թ., էջ 212):

[23] 1792ին Հաւմի մէջ կը մեռնի Աղեքսանդր եպիսկոպոս, միաբան Աղթամարի եւ առաջնորդ Վանի, հմմտ. Գալէմքեարեան Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ. Սարաֆեանի, Վիեննա 1908, էջ 380—382:

ներ եւ ուրիշ հնութիւններ։ Նա կը վախճանի 1895ին[24] եւ կը թաղուի իր պատրաստել տուած շիրմին տակ (— Աղթամարի կաթողիկոսներն ընդհանրապէս իրենց կենդանութեան ատեն շինել կու տային իրենց դամբանները —) սա արձանագրութեամբ՝

«Խաւար շիրմիս իմ սիրուն այցելու,
Ասել քեզ հոգերս, ո՛հ չունիմ լեզու,
Ջուառ ի դահ տունս բեկեալ նիզակաց
Ազգիս դառն ցաւոց հեծութեան ի բոց
Տոչորեալ հայրապետն եմ Ռշտունի
Որ Խաչատուր անձս խաչին զոհեցի,
Իւսեալ շինութեանց փունջս զանազան
Բամեալ խաչս եւ աջս հինս ի Թանգարան.
Կաթսայ սուրբ իւղոյն 'ւ աղաւնին օծման,
Աւետարանս, Թանկ. չուրջառ, գաւազան,
Թողեալ յիշատակ նուէր տաճարիս.
Ունէի դեռ նոր գործոց տենչն ի յիս
Ի արդարեւ Բ. Համիտ վեհ սուլթան
Ղօղեաց զիս ի փառս յառաջինս նշան
Ի մեծ պարծանս դահիս Արծրունեան,
Կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ ոքօք չլցան
Ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան,
Սէրս, յոյսս՝ ի Յիսուս, բաժինս այս տապան։
Օծեալ 1864 Սեպ. 12.
Վախճանեալ 1895, Դեկտ. 22 ի Վան»։

(Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1204, Ազգ. Հանդ., 1910, էջ 212 եւ Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք, էջ 191։)

4. ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը Վասպուրականի ամէնէն հարուստ վանքերէն էր, անոր կաթողիկոսներու իրաւասութիւնը կը տարածուէր շատ մը գաւառներու, քաղաքներու, գիւղերու եւ վանքերու վրայ[25]։ Կրնար տրամադրել շատ մը տեղերու անշարժ ու շարժական գոյքերու վրայ։ Ունէր մշակելի դաշտեր ու անդաստաններ (Փորձ, 1879, IV, 62, Ազատամարտ, 1909, Թ. 132)։ Ստացած էր նմանապէս շատ մը թանկագին սպասներ, անօթներ եւ ձեռագիրներ, որոնք սակայն յընթացս ժամանակի անկէ փախցուած են։ Իր ուխտագնացութեան օրն եղած է Խաչվերացի տօնը[26], որ օրը բազմաթիւ ուխտաւորներ հոն կը հաւաքուէին իրենց ուխտն ընելու եւ նուէրներն ընծայելու (Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 120—121, հմմտ. նաեւ Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 398)։

Ցաւալի է որ Աղթամարի վանքը հակառակ իր կաթողիկոսական ճոխութեան եւ հարստութեան Վասպուրականի վրայ բարոյական ու գրական մեծ ազդեցութեան չէ ունեցած։ Անոր շողշողուն աստղն է Գրիգորիս Աղթամարցին եւ անոր օրով, բայց մանաւանդ անկէ յառաջ բաւական ժամանակ մը Աղթամարի մէջ եռուզեռ գործունէութիւն տիրեց ձեռագիրներ գրելու։ Կարելի է ըսել թէ գրչագրութեան վայր մը ստեղծուեցաւ հոն եւ փութաջան գրիչներ ու գծողներ ծաղկեցան։

Դ.

ԱՌՏԷՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բզնունեաց ծովի չորրորդ կղզին է Արտեր կամ Առտէր, որ կ'իյնայ Նարեկ գիւղի դիմացը եւ Աղթամարէն մղոն մը հեռու է։ Արտեր կոչուած է՝ որովհետեւ այստեղ Աղթամար (որուն իրաւասութեան ենթակայ է) «արտեր» ունեցած է։ Բայց հայկական բարեպաշտիկ աւանդութիւնը կղզիիս անունը յուզիչ դէպքի մը կը կապէ։ Գրիգոր Նարեկացին Ս. Կոյսի եւ անոր քաղցրիկ Մանուկին՝ Յիսուսի սիրով բորբոքած՝ իր ճգնարանին լերան ժայռին վրայ ծնրադիր ջերմեռանդօրէն կ'աղօթէ եւ ահա անոյշ ձայն մը իր ականջներուն կը հանդիպի։ Աչքերը դէպի ծով կ'ուղղէ եւ այս կղզեակին վրայ կը տեսնէ Տիրամայրը՝ գրկին մէջ Յիսուս Մանուկը։ Ազու ձայնը զինքը կը հրաւիրէ՝ «Գրիգոր, եկ առ Տէր, որում ցանկանալով ցանկանայիր»։ Նարեկացին ինքն իրմէ կ'ելլէ եւ ծովին ու ջրին վրայէն իբրեւ թէ ցամաքի վրայէ կը սուրայ կղզին եւ հոն իր յարգանքն ու սէրը կ'արտայայտէ Տիրամօր եւ անոր

---

[24] Աղթամարի կաթողիկոսութեան վերջին տխուր անցքերու մասին տեսնել Ակինեան Հ. Ն., Գաւազանագիրք, էջ 168—200, ուր եւ աղբիւրներ էջ 175, ծն. 2)։ — Խաչատուրին յաջորդը տեղապահ Արսէն Վ. Ախավանքի մէջ կը սկսի շինել եկեղեցի ու տուն (Բիւզանդիոն, 1903, Թ. 1204, հմմտ. եւ Արեւելք, 1903, Թ. 5392, ուր եւ վանքին այդ ատեն ունեցած վիճակին մասին)։ — Վանայ հերոսամարտին իրենց ազգանուէր ու քաջարի գործունէութեամբ անուանի եղան Աղթամարի դպրոցէն ելած Եղնիկ եւ Դանիէլ վարդապետները (Ապարէզ, 1939, Թ. 1871)։ Համեւրոպական պատերազմին Աղթամար ալ կողոպուտէ եւ աւերումէ զերծ չմնաց։

[25] 1867ին առաջարկ կ'ըլլար Աղթամարի յանձնել Նարեկայ, Կապուտկողայ Ս. Յակոբի եւ Թոմայ, Ս. Սահակի եւ Ս. Կարապետի վանքերը (Մասիս, 1867, Թ. 813)։

[26] 1780ին Վարդավառի կիրակին Աղթամար ուխտ կը կատարէր Ախիճան աղա (Դիւան, Ժ., էջ 148)։

Որդւոյն։ Ահա այդ օրէն ի վեր կղզին կը կոչուի Առ–Տէր, եւ ի յիշատակ անմոռաց հոն կը կանգնուին մենաստան ու եկեղեցի եւ կը նուիրուին Ս. Աստուածածնի։ Յայտնի չէ թէ ո՛վ է անոնց հիմնադիրը եւ նմանապէս թէ ի՛նչ գործունէութիւն կ'ունենան տեղւոյն միաբանները։ Միայն այսքանը ծանօթ է, որ ժամանակի ընթացքին կը քանդուի ու կը քայքայուի, բայց Յակոբ վարդապետի հոգատարութեամբ կը վերանորոգուի (1766ին) նորանոր յաւելումներով եւ միաբանական կեանքի փթթումով։ Սակայն դժբախտաբար շատ կարճ ժամանակի համար։ Վասն զի 1772ին Յակոբ վարդապետ Բատականցին կը նահատակուի եւ իր հաւաքած հօտը կը ցրուի։

«Այժմ Առտէրի վրայ կան երկու եկեղեցի, որոնցմէ մէկուն վրայ կարդացւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը՝

«Ի թուին ՉԽԱ (1292) ի հայրապետութեան Տեառն Ստեփանոսի, որ մականուն հա... բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան...» (Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 43)։

Աւանդութեան համեմատ դեռ երկու դար յառաջ Սղերդ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները Առտէրի վանքին կը պատկանին եղեր եւ անկէ անոնց հրամաններ կ'ելլէին, սակայն զարմանալի է որ այսպիսի մեծ ճոխութիւն ունեցող վանք մը լռութեան մատնուած է, վասն զի գիտցածնիս ոչինչ է, մինչդեռ շատ բան կարելի էր ակնկալել։ Յիշատակարանի մը համեմատ Բարսեղ վարդապետի օրով (ԺԷ. դար) Տիարպէքիր քաղաքը Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդութեան ենթակայ էր (Հայաստան, 1851, Թ. 51)։

Առտէր ալ Քուրտերու կործանարար ձեռքը կը հասնի եւ զայն կը կողոպտէ (Հմմտ. Արձագանք, 1882, էջ 313· Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 153—154. Շէրենց, Սրբավայրեր, էջ 121 Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 135 եւ նոյնը 1902, Թ. 1571· Ազգր. Հանդ., 1911, էջ 53· եւ Էփրիկեան, Բնաշխարհ. Բառարան, Ա., էջ 249)։

Ե.

ՑԻՊՆԱՑ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Արծկէ քաղքին հարաւակողմը, Բզնունեաց ծովի եզերքը երբեմն կը գտնուէր Արծկէոյ կամ Ցիպան կղզին, որ ետքէն ծովակուլ եղած է (Հմմտ. Ալիշան Հ. Ղ., Հայապատում, էջ 56, ծն. 1· Սարգիսեան Հ. Ն., Տեղագրութիւնք, էջ 250 եւ Հանդէս Ամսօրեայ, 1888, էջ 197· Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 304)։ Այս կղզիին վրայ շինուած էր Ս. Ստեփանոսի վանքը, որ Դաստակ ալ կոչուած էր, որովհետեւ հոն պահուած էր Ս. Նախավկայի դաստակը։ «Նօտարք»ի հեղինակը կը գրէ՝ «Ուխտս է ի Բզնունիս մերձ ի Սիփան գիւղն շինեալ ի գրկի Մասիք լերին հզօրի եւ կայ այժմ աւերակ ի դարաւոր ամաց հետէ» (Նօտարք, էջ 166, ծն. 1· Հմմտ. անդ եւ էջ 1, ծն. 1)։

Վանքս իր անունն ու համբաւը կը պարտի նահատակ Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցի[27], որ անուանուած է երկրորդ Վկայասէր. «զի ժողովեաց զիրս բազումս ի մերոց եւ յօտարաց զհնացեալսն եւ զեղծեալսն զծածուկ եւ զանյայտ պատմութիւնս ամենայն սրբոց ի խաւարէ ի լոյս եւ արար զգիրս Յայսմաւուրաց» (Հայապատում, էջ 560)։ Ինքն ալ Գրիգոր Յայսմաւուրներու մէջ մտնելու կ'արժանանայ իր մարտիրոսական մահովը. «... Եւ ի սոյն աւուրս եկն նենգաժոտ եւ անողորմ Քուրդն Բաղիշոյ ի վերայ աստուածապահ քաղաքին Արծկոյ եւ հարեալ, սպանեալ, սրախողխող արարեալ զբազումս յազգաց մերոց, մանաւանդ զաստուածապատիւ եւ զաստուածապարփակ, զողորմած եւ զերջանիկ վարդապետն Գրիգոր՝ զորդի Ծերին Խլաթեցւոյ ի սուրբ ուխտն Դաստակ որ Ցիպնավանք վերակոչի (Թովմ. Մեծ., էջ 85; Հմմտ. եւ էջ 41—43, տեսնել նաեւ Գրիգոր Խալաթեանցի հրատարակած՝ Յիշատակարան աղէտից Գրիգոր Խլաթեցւոյ, պատմական վիպասանութիւն հանդերձ անոր համառօտ կենսագրականով, Վաղարշապատ 1897· Հմմտ. եւ Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 543)։ Գրիգորի նշխարները մեծ հանդիսութեամբ կ'ամփոփուին «ի սուրբ ուխտն Ցիպնայ՝ Նախավկային Ստեփաննոսի անուամբ կոչեցեալ» (Հայապատում, էջ 562· Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., 452)։ 1446ին գրուած Յայսմաւուրքի մը յիշատակարանի մէջ կայ՝ «Իսկ ի մերում ժամանակի... երանաշնորհ վարդապետն Գրիգոր Խլաթեցին ըստ նախնեաց Ծերենց կոչեցեալ... սրով կատարեցաւ... ի վանքն Ցիպանայ (որ է նոյն անուամբ յանուն սրբոյն Ստեփանոսի ի գաւառին Բզնունեաց մերձ Արծկէ եւ կայ այժմ աւերակ) ի ՊՀԳ. թուականին (Նօտարք, էջ 152 եւ անդ ծն. 2)։ Իսկ 1430 թուականին կը գրուի «ի ՊՀԹ թուականուոջս յաւուրս ընդհանուր կաթուղիկոսի Հայոց սաստկացաւ ի վերայ (մեր) մէգ եւ մառախուղ... զի եկն ի վերայ մեր եւ երկրին մերոյ... զօրքն Օթմանայ եւ հեծեալ Բոճկանայ գերի առին զամենայն երկիրս, հեղաւ անմեղ արիւն բազում, սպանին զմեծ Րաբունապետն իմ Գրիգոր եպիսկոպոս ի վանս Ցպնայ» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Մուտարկու գիւղի, օրինակեալ Գեղամ էֆէնտիէ)։

---

[27] Գրիգորի երկերու ցանկը Հմմտ. Տաշեան, Մայր Ցուցակ, էջ 1074։

Ցիպնայ վանքէն էր նաեւ Յովհաննէս կրօնաւոր տարեգիրը (հմմտ. Նօտարք, էջ 167)։

Խաչվէմի մը վրայ ի Ցիպան գրուած է 1393ին «ԶՃահիկ վանաց հետ յիշեցէք ի Քրիստոս» (Նօտարք, էջ 1)։ Նոյն տարին աւետարան մը կ՚աւարտի «ի վանս Ցիպնայ ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի եւ Վասիլ Թագաւորի սրբոյ» (Ազգր. Հանդ., 1897, Բ., էջ 282 եւ Արձագանք, 1885, էջ 42)։ 1417ին Ոսկեփորիկ մը կը գրուի «ի վանքս Ցիպնայ ընդ հովանեաւ կաթուղիկէիս սուրբ Ստեփաննոսի եւ սուրբ Նշան Վասիլ Թագաւորի...» (Նօտարք, էջ 53)։ Երկու տարի վերջ ալ հոն կ՚օրինակուի աւետարան մը (Արարատ, 1910, էջ 624)։ Իսկ 1450ին Յովհաննէս դարձեալ Աւետարան մը կը գրէ եւ կը մաղթէ յիշել՝ «զմխաբան վանացս զառաքինասէր հայրապետն մեր զտէր Մինաս եպիսկոպոսն, զՅովհաննէս աբեղայն եւ զՄանուէլ եւ զԱրսէն եւ զՅակոբ քահանայ, որ են ժիր մշակ ի դրունս սուրբ եկեղեցւոյս» (Նօտարք, էջ 166—167, Լալայեանց, Ցուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 406, հմմտ. Աղթամար՝ 1460ին գրուած յիշատակարանը)։

Այսքան դոյզն են վանքիս մասին հասած տեղեկութիւնները։

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ

(Շարունակութիւն։)

15.

ԱՒԵՏԱՐԱՆ Ի ՊԼՈՎԴԻՒ

ԻԲՐ ԺԶ — ԺԷ ԴԱՐ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 206 + 4։ — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 18½ × 14½ × 5։ — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն 12 × 8½։ — ՏՈՂՔ՝ 26։ — ՆԻՒԹ՝ մագաղաթ, ողորկ եւ փայլուն։ — ԿԱԶՄ՝ ամուր, փայտեայ, համակ արծաթապատ, վրան արտակարկառ զոյգ մը քանդակներով, սկիզբը՝ խաչելութիւնը, իսկ ետեւը Ս. Աստուածածինը, Մանուկ Յիսուսով։ Ունի արծաթեայ զոյգ մը փականք։ — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՑ ՊԱՀՊԱՆԱԿՔ՝ չունի։ — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ մաքուր, ընդհանրապէս լաւ պահպանուած։ — Գիր՝ բոլորգիր, սեւ մելանով։ — ՍԿԶԲՆԱԳԻՐՔ՝ հրեշտակագիր, վիշապագիր եւ ընդհանրապէս թռչնագիր, բազմերանգ։ — ԽՈՐԱՆՔ՝ 4, աւետարաններուն սկիզբը (թղ. 32ա, 82ա, 116ա, 170ա). պարզ։ — ԿԻՍԱԽՈՐԱՆՔ՝ 10, բազմերանգ, միջակ։ — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ՝ բազմաթիւ եւ այլազան։ — ՆԿԱՐՔ՝ 20, որոնց 4ը՝ աւետարանիչները, միւս նկարները կը ներկայացնեն՝ թղ. 3բ.՝ Աւետումն, թղ. 4ա՝ Երկրպագութիւն Մոգերու, թղ. 5բ՝ Սիմէոն Ծերունի, թղ. 6ա՝ Մկրտութիւն. թղ. 7բ՝ Պայծառակերպութիւն, թղ. 8ա՝ Յարութիւն Ղազարու, թղ. 9բ՝ Ջիթենեաց լեռ բարձրանալը, թղ. 10ա՝ Վերջին ընթրիք, թղ. 11բ՝ Ոտնլուայ, թղ. 12ա (վնասուած՝ անճանաչելի), թղ. 13բ՝ դէպ ի Գողգոթայ, թղ. 14ա՝ Խաչելութիւնը, թղ. 15բ՝ Յարութիւնը, թղ. 16ա՝ Համբարձում, թղ. 17բ՝ Գալուստն Ս. Հոգւոյն, թղ. 18ա՝ Վերջին դատաստան։ Բաւական յաջող գործեր ոմանք, երանգագեղ եւ ոսկեդրուագ։ — ԴԱՏԱՐԿ՝ քանի մը թուղթ։ — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ անյայտ, իբր ԺԶ—ԺԷ դար։ — ԳՐԻՉ՝ ԾԱՂԿՈՂ, ՏԵՂԻ՝ անծանօթ։ — ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ Ադրիանուպոլսոյ Ս. Թորոս եկեղեցւոյ, այժմ 1922էն ի վեր ի պահ Պլովդիւի (Ֆիլիպէ) Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ գանձատունը, կրելով Ա. Պոլսոյ Հայրենակց. գոյքերու 166րդ թիւը։

Մատեանս է Աւետարան։ *Մատթէոս (թղ. 32ա—79ա), Մարկոս (թղ. 82ա—113ա), Ղուկաս (թղ. 116ա—168ա), Յովհաննէս թղ. 170ա—207ա)։ Առջեւները գլխակարգութիւնք եւ նախադրութիւնք։ — Թղ. 19բ—20ա՝ Եւսեբի Կարպիանոսի սիրելի եղբօր ի Տէր, ողջոյն. թղ. 21բ—22ա, 23բ—24ա, 25բ—26ա, 27բ—28ա՝ Համեմատական տախտակներ։*

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ *չունի։ Չկան հետքեր ջնջուած կամ ինկած թղթերու։*

16.

ԱՒԵՏԱՐԱՆ Ի ՊԼՈՎԴԻՒ

ԻԲՐ ԺԶ — ԺԷ ԴԱՐ

ԹՈՒՂԹՔ՝ 304։ — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 19½ × 14 × 6½։ — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն 11½ × 7½։ — ՏՈՂՔ՝ 22։ — ՆԻՒԹ՝ մագաղաթ, սպիտակ եւ փայլուն։ — ԿԱԶՄ՝ ամուր, փայտեայ, կաշիէ խաւով մը, վրան համակ արծաթապատ, ուր կան զոյգ մը նկարներ՝ սկիզբը՝ խաչելութիւնը, եւ ետեւը՝ Համբարձումը։ Կազմի ներսը լաթապատ։ Ունի նաեւ արծաթեայ մասնաւոր կափարիչ–փականք, վրան նկարներովը 12 առաքեալներուն։ — ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՑ ՊԱՀՊԱՆԱԿԻ տեղ կը ծառայեն սկզբի մէկ եւ վերջի երկու մագաղաթեայ թուղթերը։ — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ մաքուր եւ լաւ պահպա-